

Zie voor het origineel STUDIËN OVER DEN TIJD VAN CONSTANTIJN DEN GROOTEN

STUDIËN OVER DEN TIJD VAN CONSTANTIJN DEN GROOTEN

Academisch Proefschrift

5 ter verkrijging van den graad van DOCTOR IN DE LETTEREN EN WIJSBEGEERTE

aan de Universiteit van Amsterdam

op gezag van den Rector-Magnificus Prof. Dr. J. D. VAN DER WAALS Jr.

Hoogleraar in de Faculteit der Wis- en Natuurkunde

10 In het openbaar te verdedigen in de Aula der Universiteit op VRIJDAG 27 MAART 1931,

des namiddags ten 3 1/2 ure precies

door

JOHANN ANTHON KOCH

geboren te Soerabaya (N.-I.)

15 DORDRECHT - N.V. MORKS' DRUKKERIJ - 1931

Inhoudsopgave

STUDIËN OVER DEN TIJD VAN CONSTANTIJN DEN GROOTEN	1
VOORBERICHT.	1
CONSTANTIJN, ZIJN STAMLAND EN VOORGESLACHT.	1
VAN MILITAIRE DICTATUUR TOT OOSTERSCHE DESPOTIE.	3
HEIDENKEIZER EN CHRISTENDOM.	8
DE OPKOMST VAN CONSTANTIJN.	12
NAAR DE ALLEENHEERSCHAPPIJ.	21
CRISPUS EN FAUSTA.	25
DE LAATSTE REGEERINGSJAREN VAN CONSTANTIJN.	29
DE ECONOMISCHE TOESTAND VAN HET RIJK.	34
CHRISTENKEIZER EN HEIDENDOM.	38
CONSTANTIJN ALS KERKFORST.	45
LIJST VAN GEBRUIKTE DOCUMENTEN.	53
1) Latijn:	53
2) Grieksch:	54
MODERNE LITERATUUR:	54
INHOUD	54
STELLINGEN.....	55
STELLINGEN.	55

VOORBERICHT.

20 Bij het publiceeren van mijn proefschrift dank ik allereerst U, mijn promotor, prof. Brugmans, voor Uw vele welwillende wenken daartoe. Ook den bibliothecarissen en het verdere personeel der Koninklijke Bibliotheek en der Universiteitsbibliotheeken van Amsterdam, Leiden, Utrecht en Groningen een woord van lof voor hun vlotte hulp bij het verstrekken en verzenden van vaak zeldzame banden. Natuurlijk is dit werk bedoeld als beginstudie. Alle documenten en literatuur over deze periode in mijn boek te

25 verwerken, was mij ondoenlijk. Tal van punten, zooals hofleven, leger, muntwezen, maatschappij enz. van den tijd van Constantijn, waren trouwens allang zeer diepgaand behandeld door Gibbon, Schiller, Burckhardt en Seeck. Ik heb dan ook niet de pretentie hun werk door dit mijne te evenaren, laat staan overbodig te maken.

30 Zoo ik slechts met mijn zoeklamp héél enkele kwesties met een nieuwe, felle glans heb overgoten, is mij dit voorloopig genoeg.

DE SCHRIJVER.

HOOFDSTUK I.

INLEIDING.

CONSTANTIJN, ZIJN STAMLAND EN VOORGESLACHT.

35 Constantijn treedt in de historie op als de eerste middeleeuwer, en wel niet als westeuropeesch, germaansch of romaansch middeleeuwer, maar als byzantijn; en als zoodanig is hij het voorbeeld van alle latere, oostromeinsche keizers.

40 Met het Christusteecken op zijn vaandel, en den imperatorenkrans om zijn kruin is hij de eerste drager van een nieuwe mengbeschaving die toen juist in Oost-Europa groeide uit heidensch-romeinsche en christelijk-hellenistische elementen. Ook zijn vreemde, tegenstrijdige aard, onstuimig dapper, maar toch sluw, wreed en huichelachtig vroom, wijst daarop.

45 Deze eerste byzantijn was dan ook alleen naar den naam Romein, maar grootendeels van grieksch-illyrischen bloede.

Constantijn werd in 274 geboren te Naissus, hoofdplaats der Illyrische landstreek Dardanië, en heel zijn voorgeslacht van vaderszijde was uit den Balkan geboortig. Dit is hierom van gewicht, daar Illyricum (=het Balkanschiereiland) allengs de leidende provincie van het rijk was geworden, en sinds Decius bijna alle vorsten kwamen uit dit gewest.

De Illyrische keizers hebben Rome dan ook telkens gered van zijn twee dreigendste gevaren: invallen der barbaren van buiten en *inwendige verdeeldheid*. Deze laatste werd veroorzaakt door:

I. De *denationalisatie* der provinciën;

II. Den stijgenden vreemden invloed ook in het leger.

De provinciën, ontevreden over de centraliseerende belastingpolitiek der keizers, neigden allang tot afval van Rome. Vandaar het telkens optreden van plaatselijke *usurpatoren* (b.v. de 30 tyrannen). Dit kwam doordat het uitgestrekte wereldrijk géén ethnografische eenheid vormde en zelfs geen tweeheid, hoewel ruwweg te verdeelen in een latijnsche westelijke en een vergriekschte oostelijke helft. Want zijn bewoners waren wel naar de taal geromaniseerd of gehelleniseerd, maar niet in ras en landaard, zoodat zij zich allereerst burgers voelden van eigen stad en streek, en pas daarna van den Romeinschen staat, die hen danig uitzoog. Bovendien werd in vele grensgewesten, ontvolkt door herhaalde oorlogen, *het vreemde element* versterkt, doordat men Germanen of Sarmaten voor akkerbouw daarheen verplante als *hoorige boeren* (*coloni*), die evenwel hun barbaarsch karakter vaak behielden.

Ook het leger werd allang niet meer gerecruiteerd uit Italianen, maar meerendeels uit latijnsche provincialen (Galliërs, Spanjaarden en Illyriërs), zoodat door deze kern de nationale commandotaal behouden bleef. Doch daarnaast traden weldra Germanen, Sarmaten, Syriërs en andere semieten in de rangen van officieren en minderen, zoodat zelfs velen hunner het brachten tot soldatenkeizers, zooals Sept. Severus, Caracalla. Elegabalus, Alexander, Severus, Philippus Arabs (semeten) en Maximinus Thrax (een halve Goth).

Nochtans vormden tot ca. 325 de latijnsche provincialen de meerderheid, en onder dezen vooral de Illyriërs, zoodat dezen van 250–300 bij de keizerskeuze den doorslag gaven.

Waarom juist uit Illyrië? Het was al vroeger, door landbouwkolonies van veteranen (onder Augustus door Tiberius) gelatiniseerd. Allengs had zich in deze agrarische provincie naast den kleineren boerenstand ook wel grootgrondbezit gevormd, maar dit had het kleinbezit niet, zooals in Italië, verdrongen, zoodat hier, ook door het ontbreken van een groote stad als uitzuigend centrum, de welvaart behouden bleef. 1). Overenting van de latijnsche cultuur op deze weinig begaafde barbaarsche stammen als Illyriërs, Moesiërs, Dardaniërs en Thraciërs, had alleen gevolgen naar de taal 2). Maar militair bleek het zoo ontstane mengvolk van Romeinen en Balkanbewoners des te meer aangelegd, doordat de gevaarlijke nabijheid van Marcomannen, Quaden, Gothen en Daciërs hen dwong tot voortdurende weerbaarheid, ja tot uitzetting naar het oosten, om zich tegen hun herhaalde aanvallen te beveiligen. 2)

Hun land leverde dan ook heel wat soldaten en officieren, daar vooral zoons van Illyrische grootgrondbezitters door een zekere standstraditie als tribunen in het Romeinsche leger dienden.

Geen wonder dat juist uit dit antieke "Junker"-land vanaf het midden der 3e eeuw na Christus veel krachtige soldatenkeizers kwamen, nu eens uit de grootgrondbezitters, dan weer uit de kleine boeren (Aurelianus) of zelfs uit de vrijgelatenen (Diocletianus). En al deze heerschers hielden krachtdadig den strijd tegen Europeesche en Aziatische vijanden vol. Zoo dreef b.v. Claudius II (waarover straks meer) de Gothen terug over den Donau; zoo wist zijn tweede opvolger Aurelianus het rebellische rijk van koningin Zenobia (Palmyra) te heroveren (273).

Op den tijd van Constantijn's geboorte nu (274) was zijn vader Constantius Chlorus ongeveer 25 jaar oud. Hij dankte zijn Romeinschen familienaam aan zijn moeder Claudia, dochter van Crispus, den oudsten broeder van keizer Claudius Constans den Gothenverdelger. Zijn Grieksche bijnaam Chloros (de Bleeke) wijst echter op oostelijke afkomst, en inderdaad was zijn vader Eutropius *) een rijk Dardanisch edelman uit den soldatesken stam der Moesiërs, die toen vermoedelijk vergriekscht waren. Hijzelf (Constantius Chlorus) werd echter ten volle als Romein beschouwd, en diende waarschijnlijk al vijf jaar tevoren, onder het bestuur van zijn oudoom Claudius (268–270), in het Romeinsche leger.

In 270 stierf deze vorst vlak na zijn zege op de Gothische barbaren aan dezelfde pestepidemie, die dezen hadden meegebracht. Er is geen reden om aan te nemen dat hij, zooals alleen Zonaras (XII, 26) beweert, op zijn sterfbed Aurelianus als de waardigste opvolger heeft aangewezen, daar deze geen bijzondere gunsteling was van hem, maar wel van diens voorganger Valerianus (z. Hist. Aug. Flav. Vop. c. XII

115 Aurelian). Bovendien had de overledene nog een voortreffelijken broeder, Quintillus, die dan ook terstond door den senaat tot heerscher werd verheven. Doch deze was bij de soldaten gehaat wegens zijn streng handhaven der krijgstucht, zoodat hij reeds na 17 of 20 dagen hetzij door eigen hand of door zijn muitende troepen te Aquileja stierf 3). Intusschen was zijn mededinger Aurelianus, heel populair bij het leger, al 120 tot keizer gekozen (270–275) en de senaat was genoodzaakt hem te erkennen. Toch bleef ook tijdens dezen nieuwen heerscher Constantius Chlorus onder de wapenen, vermoedelijk als eenvoudig tribuun. Als zoodanig heeft hij Aurelianus gevolgd op diens veldtocht naar het oosten. (V. Panegyri. Constantio Caesari, V.) Daarbij trok Aurelianus allereerst den Bosporus over om het opgestane Bithynië (o.a. 125 Thyana) te heroveren, en landde zoo bij het plaatsje Drepanum 4) aan de golf van Nicomedia. Mogelijk heeft zijn leger daar overnacht, en de jonge adellijke officier toen kennis gemaakt met Helena, de dochter van een herbergier aldaar 5). Vermoedelijk leefde hij eerst in concubinaat met haar 6), en nam haar over mee, ook op Aurelianus' expeditie tegen Zenobia, de koningin van Palmyra tegen het opstandige 130 Egypte, waar een usurpator Firmus werd verslagen en afgestraft (273). Op 's keizers terugreis over Klein-Azië en den Balkan naar Rome (273–274) werd Constantius, vermoedelijk op eigen wensch, gedétacheerd bij de Donaulegioenen, in de garnizoensplaats Naïssus, waarbij ook de landerijen van zijn vader lagen. Hier baarde Helena hem een zoontje, Constantijn (274). Doch hoewel eerst zijn minnares, werd zij 135 weldra (na deze geboorte?) zijn *wettige vrouw* 5), waarna de vader ook haar kind als het zijne erkende. Dat zij, een vrouw van minderen stand, en nog wel uit de verachte kaste der herbergiers, dit gedaan kreeg van dien adellijken tribuun, bewijst wel haar buitengewone bekoring en wilskracht. Overigens gaf dit huwelijk geen aanstoot in 140 dezen avontuurlijken tijd der soldatenkeizers, toen de laagst geboren en de kroon konden krijgen, en rassen- en klassenmenging overal aan den gang was. In de verwarring na Aurelianus' gewelddadigen dood bleek Constantius, hoewel een uitstekend militair, te bescheiden, en vermoedelijk ook niet rijk genoeg, om zich op den voorgond te dringen en het keizerlijk purper te bemachtigen. Daarom werd hij 145 ongevaarlijk gevonden, en wist zich ook in de gunst der volgende vorsten, zooals Tacitus, Probus en Carus, te handhaven. Toch is er even, tijdens keizer Carus, toen Constantius *praeses* (militair landvoogd) van Dalmatië was, kans geweest op zijn verheffing tot keizer. Vóór Carus' veldtocht tegen de Perzen overwoog deze n.l., uit schaamte over het wangedrag van zijn zoon Carinus te Rome, om Constantius, als den waardigste tot zijn troonopvolger te 150 bestemmen. (Flav. Vopisque, Carus, XVII. Hist. Aug.) Maar door zijn plotseligen dood (zie verderop) bleef dit plan onuitgevoerd. In zijn plaats greep Diocles het volgend jaar naar het purper, en Constantius was plooibaar genoeg, om na diens overwinning op Carinus naar den nieuwen keizer over te loopen.

155 1) Pas sedert ook in de Balkan een groote stad was gesticht, Constantinopel (330) ging ook de welvaart van dit rijkdeel verloren.
 2) Alleen het westen van Illyricum (Noricum, Pannonië en Dalmatië) was verlatijnscht; de rest niet. De expansiekracht der *gelatiniseerde* Illyriërs bleek nog bij hun late afstammelingen, de *Walachen*, die ca. 1000 over de Donau drongen, en zich nestelden in het tegenwoordige 160 Roemenië). (De roemenen stammen dus niet van geromaniseerde Daciërs). Van de overige Illyriërs hebben alleen de stammen tusschen Skodra (= Skoetari) en Apollonia in door alle eeuwen heen zoowel hun oorspronkelijke taal als hun woonplaats behouden. (Albaneezen). Hun rasverwanten in Moesië echter waren al in de late keizertijd *vergriekscht*.
 3) De oorsprong van keizer Claudius en zijn beide broeders Quintilius en Crispus ligt in het 165 duister. De meeste tijdgenooten hielden althans Claudius voor een natuurlijke zoon van keizer Gordianus III uit diens jeugdperiode, "toen hij door een rijpe vrouw sexueel werd ingewijd." (Epit. de Caesaribus, 34). Doch om zijn schandelijke of minder eervolle geboorte te verbergen nam Claudius zelf de naam *Flavius* aan en beweerde af te stammen van het huis van Vespasianus. Latere leden van zijn familie, zooals Constantius en Constantijn volgden hem hierin na, zoodat 170 hun lofredenaars hen met deze vleinaam betitelen. — Seeck betwijfelt echter, zonder nader bewijs, Constantinus' verwantschap met Claudius.
 4) Drepanum was de geboorteplaats van Constantijn's moeder Helena, en heette later, haar ter eere, Helenopolis. (Hieronym. Euseb.[ius] Chronicon).

175 HOOFDSTUK II.

VAN MILITAIRE DICTATUUR TOT OOSTERSCHE DESPOTIE.

Diocletianus was een Illyriër, evenals zijn voorgangers. Maar terwijl zij alleen 180 militairen waren, die het rijk tegen barbaren en usurpatoren beschermden, was hij bovendien ook een kundig staatsman. Pas *hij* is erin geslaagd, de voorloopige, onvaste militaire dictatuur te wettigen tot een *volstrekke monarchie*, en zoo de staatseenheid innerlijk te verstevigen. Diocles, zooals hij aanvankelijk heette, werd geboren in een Dalmatisch stadje,

185 mogelijk Dioclea genaamd, als zoon van een arme lerk, die waarschijnlijk
vrijgeboren burger, en geen vrijgelatene was 8) Hij trad in legerdienst, doorliep
alle rangen, bracht het zoo tot proconsul van Moesië, ja klom zelfs op tot consul. In
283 vergezelde hij, als "comes domesticorum" (hofmaarschalk) keizer Carus op diens
expeditie tegen de Perzen.

190 Deze trok, in strijd met een oud orakel, den Eufraat over, nam vele steden van den
vijand in, o.a. de hoofdplaats Ktesiphon, maar stierf toen plotseling, volgens zijn
soldaten door den bliksem getroffen tot straf voor zijn ongehoorzaamheid aan de
goden. Doch mogelijk hebben zijn eigen hovelingen hem vermoord en toen zijn tent in
brand gestoken. (Hist. Aug. Carus, VIII). Tot zijn opvolger koos men zijn zoon
195 Numerianus, die, hoewel meer begaafd als dichter en redenaar, en zwak van gestel,
toch het leger was gevolgd, en deze werd door de bijgeloovige soldaten gedwongen
terug te keeren. Doch de tijd was niet gunstig voor hoogbegaafde geesten, en zoo werd
zijn rang hem ten verderve. Zijn schoonvader, Arrius Aper, de gardeprefekt, hield hem
dagen lang verborgen, binnen de draagbare tent, zoogenaamd om zijn zieke oogen te
sparen voor de felle zon. Doch eindelijk verried de reuk van ontbinding zijn dood, de
200 soldaten die hem droegen trokken de gordijnen open, en vonden zijn lijk. Zijn
schoonvader, die gehoopt had, hem het troonrecht te ontrooven, werd als de dader
verdacht, en geboeid.

In de eerste vergadering der soldaten koos men Diocles tot keizer, en deze
latiniseerde nu zijn naam tot Diocletianus. Al dadelijk wreekte hij den dood van
Numerianus door in bijzijn van allen Arrius Aper eigenhandig te doorsteken, onder den
205 uitroep: Deze is de moordenaar! (284). Zoo vervulde hij zelf de voorspelling van een
Gallischen druide, n.l. dat hij keizer zou worden, als hij een everzwijn (aper) zou
dooden. Na tevergeefs in vele wouden evers te hebben gejaagd, had hij nu zijn juiste
wild gevonden, en versloeg het. (Hist. Aug. Numerian. XIX.) Deze manslag op grond van
een voorspelling teekent den grondtrek van Diocletianus' karakter: zijn *fatalistisch*
210 *bijgeloof*. Daardoor hechte hij geweldig aan offerwichelarij, omnia en orakels, wat
hem later zelfs verleidde tot zijn twee grootste politieke fouten: zijn
christenvervolging en zijn *troonsafstand*. Doch in het begin van zijn regeering schonk
dit noodlotsfanatisme hem een sterk zelfvertrouwen, waardoor hij de aarzelingen van
zijn sluw, omzichtig, al te beheerscht karakter kon overwinnen.

215 Zijn eenige wettige en gevaarlijke mededinger Carinus viel hem aan in Moesië en
leverde hem den slag bij den Margus of Morawa. Maar toen hij op het punt stond te
overwinnen, werd hij, wegens zijn uitspattingen toch al gehaat, door een zijner
tribunen, wiens vrouw hij had onteerd, vermoord. Toen liepen zijn troepen over tot
Diocletianus, en weldra erkenden alle stadhouders en ambtenaren van het rijk –
220 waaronder ook Constantius Chlorus, toen proconsul van Pannonië en later caesar – den
nieuwen keizer. Deze behandelde zijn vroegere vijanden zeer genadig; niemand ontnam
hij bezit of waardigheden, zoodat hij zich aller achting verwierf en twintig jaar
vrijwel ongestoord door binnenlandschen opstand kon regeeren.

225 Maar plotseling verraste hem een gevaarlijke opstand in Gallië. die der Bagaudae 9)
(286). Dit was een rassen- en klassenconflict tusschen Keltische boeren en hun
onderdrukkers, de gelatiniseerde edelen en Romeinsche kolonisten, die vanuit hun
steden en kasteelen hen als hoorigen en slaven exploiteerden. Totaal verarmd door de
vele burgeroorlogen en barbareninvallen, weigerden zij tenslotte de pacht te betalen,
230 trokken in benden van bedelaars naar de steden, waar zij, samen met het lagere volk
tegen de overheid in oproer kwamen. Zoo hadden deze proletarische vrijbuiters zich
weldra genesteld in het sterke Augustodunum, waar zij Aelianus (Helianus) en Amandus
tot "keizers" kozen en velden en dorpen in den omtrek plunderden en verwoestten. Het
was, behalve een "Jacquerie" tevens de laatste poging der Galliërs om, na

235 Vercingetorix, Posthumus en Tetricus, hun nationale zelfstandigheid te herstellen.
Doch Diocles vond raad. Hij benoemde zijn ouden strijdmakker Maximianus, een ruwen,
boerschen, ongeletterden Illyriër, maar een goed soldaat, tot mede-agustus, en
imperator van het westen, en stuurde hem naar de opstandige provincie. (1 April 286).
Weldra wist deze, gesteund door Gallische edelen en Romeinsche kolonisten, de
240 beweging te onderdrukken. De toestand werd nu nog erger dan voorheen door de
wreedheden en afpersingen die de overwinnaar het ongelukkige land oplegde (286).
Nauwelijks was echter Gallië heroverd, of Brittannië viel af van het rijk. Daar had
de pasbenoemde Romeinsche vlootvoogd Carausius, een kundig zeeman van de Menapische

245 10) (Noord-Brabantsche) kust, die kort tevoren had uitgeblonken in den strijd tegen
de Bagauden, zich opgeworpen tot usurpator. Uit de buit van opgevangen Germaansche
(=Saksische) piratenschepen, had hij kapitaal verzameld dat hij niet teruggaf aan de
Romeinsche schatkist, maar gebruikte om het bezettingsleger van zijn eiland om te
kopen tot zijn dienst (287). Ook de inheemsche bevolking vond hij daar tot steun
gereed. Brittannië, waar ondanks de vele vestingen en heirwegen, Romeinsche

250 kolonisten, was nooit duurzaam gelatiniseerd (zooals Gallië) zoowel door verren afstand en klimaat als door de nationaal-religieuze tegenwerking der druïden. Bovendien trof Carausius, als Germaan, bondgenooten in de Franken en Allemannen aan den Rijn. Terwijl dezen Gallië in het oosten binnenvielen, teisterde hij met zijn kapervloten de noordkust. Toen bleek voor het eerst het belang van Brittannië's insulaire ligging. Door een flinke vloot verdedigd was het vrijwel onneembaar.

255 Maximianus kon het dan ook niet heroveren, sloot vrede en erkende zelfs, tot zijn smaad, ook namens zijn ambtgenoot den barbaar Carausius, tot zelfstandig keizer van Brittannië (290) waarbij deze zelfs Boulogne (Gessioracum of Bononia) als steunpunt op het vasteland behield.

260 Niet zonder noodzaak had de opperkeizer daarin toegestemd. Want tezelfder tijd als in Brittannië braken opstanden uit in Africa van de z.g. vijf volkeren (Quinquegentanae. Aur. Vict. 39, 21) en in Egypte van den usurpator Achilleus. terwijl in het oosten de Perzen den Eufraat overschreden.

265 De moeilijke verdediging dezer randgewesten en de onzekerheid der *opvolging* (want hij had geen zoon) brachten Diocletianus nu tot een nieuwe rijksindeeling. Hij reisde in 291 van het oosten naar Milaan ontbood daar zijn medekeizer Maximianus Herculus, en breidde het reeds bestaande tweekeizerschap uit tot een viervoudig systeem of *tetrachord* (292, 1 Maart). Onder beide augusti zetelend in Nicomedia (hijzelf) en Milaan (Maximianus Herculus) kwamen nu twee *caesares*, één ter bewaking van den Rijn grens, Julius Constantius Chlorus, met standplaats Trier, een ander, Maximianus

270 *Galerius*, een vroegere herdersjongen uit Dacië voor dit Donaugebied. Na den dood of althans het aftreden der augusti zouden zij worden opgevolgd door de aanvankelijke *caesares*. Om een kunstmatigen band van piëteit tusschen beiden te knopen, moesten de *caesares* hun vroegere vrouwen verstooten en hertrouwen met de dochters der augusti. Zoo huwde Galerius met Diocletianus eenige dochter Valeria, die zijn voorzoontje

275 Candidianus van een vroegere vrouw als haar eigen kind adopteerde. Constantius Chlorus werd gekoppeld aan Theodora, eigenlijk geen dochter maar een aangenomen stiefdochter van Maximianus Herculus. Om deze aanzienlijke vrouw te kunnen trouwen, moest hij zich laten scheiden van de laaggeboren Helena, de moeder van Constantijn, en, plooibaar als hij was, gehoorzaamde hij hierin, terwille van zijn carrière, den

280 opperkeizer.

Met deze keuze trof Diocletianus een zeer welwillend, maar ook bekwaam ambtenaar, die stellig in afkomst, beschaving en zelfs in anciënniteit van rang de overige drie vorsten overtrof. Want toen Constantius tot caesar werd benoemd, had hij, al een bijna twintigjarigen dienst in het Romeinsche rijk en leger achter den rug.

285 Toen hij nu, zeven jaar later, ter belooning voor zijn overgang in den dienst van den nieuwen keizer Caesar van het Noord-Westen was geworden, kreeg hij direct de vereerende, zelfs voor Maximianus te moeilijke taak, om het opgestane Brittannië te herwinnen. Eerst ontnam hij Carausius diens marinebasis op het vasteland Boulogne (Gessioracum). Daarna heroverde hij alle landen rond den Rijnmond, o.a. het

290 Bataveneiland, op de Franken (294), om van daaruit, ook aan den Noordzeekant, het Britteneiland te bestoken. Onderwijl werd echter Carausius verraderlijk vermoord door diens vertrouweling en hoofdofficier Allectus, die zich meester maakte van het gezag, maar niet zoo populair was bij leger en volk aldaar. Thans aarzelde Constantius niet langer; hij liet zijn admiraal Asclepiodotus veilig van den Rijnmond naar Zuid

295 Engeland zeilen, en daar landen. Spoedig werd Allectus verslagen en sneuvelde, waarna het eiland zich opnieuw aan Rome onderwierp (296).

Thans restte Constantius nog af te rekenen met de Germaansche plundersaars van over den Rijn. Reeds Maximianus had omstreeks 287 Franken, Bourgondiërs, Alemannen en Heruli getuchtigd, maar opnieuw vielen in 298 de Alemannen Gallië binnen. De caesar versloeg ze bij Langres, waar de meesten hunner sneuvelde, tot groote vreugde der Gallische bevolking, die de vernielzieke barbaren haatte. Daarna sleepte de overwinnaar zijn Germaansche gevangenen met vrouwen en kinderen mee naar Noord-Gallië, om daar de ontvolkte velden, leeg sinds de verwoesting van den Bagaudenstrijd als *coloni* opnieuw te bouwen. Dit was politiek een gevaarlijke fout, daar door de

305 herhaalde invallen de barbaren van buiten met die van binnen in verstandhouding bleven, zoodat Gallië dreigde *Germaansch* te worden, wat na een eeuw dan ook gebeurde. Humaan was deze maatregel in alle geval, want naar toenmalig kriegsrecht had Constantius de gevangenen ook kunnen doden. Eenzelfde humaniteit vertoonde Constantius ook in zijn latere houding tegenover de Christenen. Deze verdraagzaamheid kwam meer overeen met zijn karakter dan met zijn religieuze vereering van den

310 Zonnegod Mithras, dien hij diende evenals wijlen Aurelianus.

Doch nauwelijks waren op Brittannië de Romeinsche adelaars herplant, of de opperkeizer trok in eigen persoon zijn troepen in Klein-Azië samen voor een veldtocht tegen het reeds tien jaar geleden opgestane Egypte (296).

315 Op deze expeditie vergezelde hem o.a. Constantius' oudste zoon *Constantijn*, toen 22
jaar, en reeds vanaf zijn vroegste jeugd (mogelijk al sinds 285) als page in dienst
van den opperkeizer, die hem hield als gijzelaar voor de trouw van zijn vader.
(Euseb.[ius] Vit. Const. I 19 sqq.)

320 Dit langdurig verblijf in hoofdschen kring werd voor Constantijn een kostelijke
politieke leerschool, daar hij aanvankelijk het volle vertrouwen genoot van zijn
ouderen vorst, die hem inwijdde in menige "zaken van staat en oorlog". Bovendien
leerde hij op de vele reizen van Diocletianus de toestanden in het groote rijk uit
eigen aanschouwing kennen, zoodat uit hem een bekwaam staatsman groeide, die later
het werk van zijn leermeester kon voortzetten.

325 Maar tevens verrijkte een expeditie als deze zijn militaire routine en gehardheid, en
vormde in hem den toekomstigen veldheer. Van jongsaf muntte hij uit in schranderheid
en moed. Ook zijn statige gestalte had iets imponeerends, althans Eusebius die
destijds hem aan de rechterhand des keizers door Palestina zag trekken getuigt ervan.
Zoo stond het leger van Diocletianus, na een langen tocht over land, thans eindelijk
330 aan den rand van de afvallige provincie.

De oorzaak van dezen Egyptischen opstand was dezelfde als die van de rebellie die
eertijds Aurelianus hier onderdrukte (273), n.l. felle ontevredenheid over de
Romeinsche vreemdelingentyrannie, en hun ondragelijk zwaren belastingdruk.
Egypte, eeuwenlang uitgezogen als particulier kroondomein van de Romeinsche keizers,
335 voor wie het kosteloos koren moest leveren aan de wereldstad, was dientengevolge
ontzettend verarmd, hongersnooden onder de fellah's, de slaafsche landbevolking, die
vaak gebrek moest lijden terwille van den overvloed van Rome, leidde op den duur tot
vorming van wanhopige rooversbenden, zooals de z.g. Bucoli, die zich aan den Nijlmond
nestelden, en kapers vaak den korenuitvoer beletten. Hoewel vroegere keizers hen
340 hadden verslagen, was hun roofstaat heimelijk blijven voortbestaan, en steunden thans
ongetwijfeld – hoewel de bronnen daar niets van melden – den Alexandrijn Achilleus in
zijn nationalen opstand.

Maar ook in Alexandrië zelf en de andere groote steden kon hij rekenen op den steun
van de gansche massa. Beide deelen van de bevolking: de vergriekschte hoogere standen
345 en het nog koptisch sprekende lagere volk, stonden, hoewel vaak vijandig onderling,
toch als oosterlingen, in nationaal-egyptischen haat, tegenover de geldgierige
westersche overweldigers en hun brutaal imperialisme.

Reeds toen klonk – evenals eeuwen later onder Byzantium, en in modernen tijd onder
Engelsch protectoraat – de leuze: Egypte voor de Egyptenaren!

350 Maar natuurlijk wou de keizer daar niets van weten.

Hij trok binnen met zijn legers langs de woestijn van Idumaea, tot waar de eerste
pyramiden-spitsen hun mateloos lange driehoekige schaduwen wierpen over het
roodgloeiende zand. Daarna het verrassend contrast van het overal groene vruchtbare
Nijldal met zijn blonde velden van koren en mais, waar men vele rivieren en moerassen
355 moest doorwaden, be-oeverd door wuivende palmen. Maar eindelijk, na drie dagreizen,
de blinkend witte tinnen, en platte, zombekaatste daken van de opstandige stad, die
gelegen op een landtong in zee, zich onneembaar waande.

Geweldige voedselvoorraden waren hier opgespaard: hooggewelfde waterleidingen
verbonden het met het vasteland en stelden het in staat, een lang beleg uit te
360 houden. De keizer was genoodzaakt het niet alleen te land, maar ook van de zeezijde
in te sluiten door in allerijl uitgeruste oorlogsschepen. Daardoor kon, toen de
voorraden raakten uitgeput, geen koren meer worden aangevoerd naar de hongerige
overbevolkte stad. En ook den watertoevoer sneed de keizer af door de aquaeducten te
verwoesten, zoodat de stedelingen, rond omringd door het water van den oceaan, van
365 dorst versmachtten. Eindelijk, na 8 maanden gaf de stad zich over.

De overwinnaar, door ongeduld verbitterd, gaf zijn soldaten het bevel, zoolang te
moorden, tot het bloed aan de knieën van zijn paard zou reiken. Onmiddellijk stormden
de manschappen door de geopende poort naar binnen, doodslaand wie zij tegenkwamen.
Maar nauwelijks was de keizer zelf de stad binnengereden, of zijn paard gleed uit
370 over de lijken, en waadde met zijn knieën in het bloed. Terstond werd, naar het
eenmaal gegeven woord, het moorden gestaakt. Alleen Achilleus, gevangen voor den
keizer gebracht, werd het purper afgerukt, en hij en heel zijn dapper garnizoen
verloren hun hoofden op het schavot. Wel mochten de soldaten naar hartelust plunderen
in de huizen der rijken; maar de burgers, aan een algemeene slachting ontsnapt,
375 richtten tot dank, voor het weldadige keizerpaard later een ijzeren standbeeld op.

Daarna trok Diocletianus naar het zuiden, veroverde Koptos en Bousiris, en verwoestte
ze geheel. Nu werd het heele land ingelijfd als gewone provincie bij het Romeinsche
rijk (dus niet meer als particulier kroondomein) en in 3 districten verdeeld.

Intusschen had de keizer, op zijn tocht naar Egypte, Max. Galerius met slechts enkele
380 divisies achtergelaten in Syrië, om de Eufraat-grens te beveiligen tegen de Perzen.

Met dit volk, en zijn koning Narses, was n.l. al sinds 286 een oorlog uitgebroken, wegens het feit dat de Romeinen hun vazal Tiridates, den verdreven Prins van Armenië, dat de Perzen hadden overweldigd, op den troon hadden hersteld. Doch Tiridates' heerschappij was echter van korten duur, want tien jaar later heroverden zijn vijanden zijn land. Thans besloot Galerius, gesteund door den verdreven koning en diens leger, de veel grootere troepenmacht der Perzen aan te vallen in de zandige woestijn van Carrhae, waar reeds vroeger Crassus was verslagen. Ook Galerius boette zijn vermetelheid met een nederlaag, maar ontkwam, evenals zijn Armenische bondgenoot, nog levend uit den strijd.

Toen nu de opperkeizer weer terugkwam uit Egypte, en zijn generaal zich met dit Jobsbericht weer bij hem wou voegen, weigerde de keizer hem eerst te woord te staan, en liet den trotschen man, gepurperd, eenige mijlen achter zijn rijtuig loopen. (Eutrop. IX. 24). Vermoedelijk was Constantijn, die als adjudant-officier den keizer overal vergezelde, van dit tooneel getuige, en dit verklaart den lateren haat van Galerius tegen hem.

Nochtans was zijn ongenade niet duurzaam, want hij kreeg de kans zijn fout te herstellen. Nieuwe troepen van veteranen en recruten waren weldra in Illyrië gelicht (11), en naar Klein-Azië overgestoken, en daarmee kon Galerius zijn zwakke legermacht, vooral uit oosterlingen bestaande, ten zeerste versterken, en dwars door Armenië heen een tweeden veldtocht tegen de Perzen ondernemen (297). Hij versloeg ze bij een nachtelijken overval. Hun koning Narses vluchtte, gewond. Al zijn harem vrouwen, zijn zusters en kinderen, benevens een overrijke buit vielen den Romeinen in handen. 's Konings bloedverwanten behandelde Galerius, hoe ruw ook van aard, met ridderlijke zachtheid, maar hield ze als gijzelaars gevangen. Weldra kwam nu de vrede tot stand, waarbij de Araxes of Aboras (tegenwoordig Aras) werd tot grensrivier in het noordoosten, terwijl 5 provinciën ten oosten van den Tigris aan de Romeinen werden afgestaan. Verder werd, ten westen van den Araxes, de Romeinsche vazalstaat Armenië, met Tiridates tot koning, hersteld.

Vermoedelijk zijn kort na dezen vrede de familieleden van koning Narses weer in vrijheid naar hun land teruggestuurd, en hebben zij *niet*, zooals Eusebius fabelt (Eus.[ebius] Hieron. Chronicon) de zegepraal van Diocletianus te Rome opgeluisterd. Want tusschen de Perzen en Romeinen kwam voortaan een uitstekende verstandhouding, die nog veertig jaar, bijna tot den dood van Constantijn, zou duren.

Na zoo het rijk tot rust en al zijn vijanden tot onderwerping te hebben gebracht, keerde de keizer terug, en vestigde zijn residentie te Nicomedia (Gri. Nikomedeia), tegenover Byzantium aan den Propontis gelegen.

Rome was daartoe onbruikbaar. Immers, alle toekomstige invloed van de praetorianen aldaar en van den senaat, dien Diocletianus nooit meer raadpleegde, moest worden uitgeschakeld. Want Diocletianus wenschte zijn militaire dictatuur te verheffen tot een blijvende alleenheerschappij. En dit kon hij, beter dan in Roma, in het vanouds despotisch geregeerde oosten bewerken. Hier, in zijn nieuwe residentie, bouwde hij een heerlijk paleis (villa publica), en voerde er een ingewikkeld hofceremonieel in, ontleend aan het voorbeeld der Perzische koningen, wier gebruiken hij, dank zij Galerius' veldtocht, van nabij had leeren kennen.

Van den hemelschen oorsprong van zijn geslacht overtuigd, noemde hij zich "Jovius", en liet zich, minder uit hoovaardij dan uit menschenkennis jegens zijn vooral oostersche onderdanen, die dit gewoon waren van hun vorsten, *aanbidden als een godheid*. Voor de toenmalige Romeinen was dit iets ongehoords. Want, al bracht men sinds Augustus offers aan de genii (beschermgeesten) der levende keizers, pas na hun dood werden zij doorgaans als goden vereerd. Zij zagen daarom in Diocletianus' daad den hoogmoedswaanzin van een parvenu, vergeleken hem bij Caligula en Domitianus. Toch moesten zij erkennen, dat hij zich niet despotisch (12), maar vaderlijk gedroeg. Het was dan ook een zeer verstandige politiek die hij, de gewezen soldatenkeizer beging, om den luister van zijn hof te verhoogen, en zijn onderdanen eerbied voor zijn persoon in te prenten. Voortaan, ook onder zijn opvolgers, was de keizer veilig voor vijandige aanslagen. Een uitgebreid personeel van soldaten en eunuchen bewaakte zijn paleis, waar hij troonde in een uitgelezen kleed van louter gouddraad, met sandalen, zwaar wegende van edelsteenen, als een heilig idool, ontoegankelijk voor het profane volk. (Aur. Vict. Epit. 39.)

Wegens de enorme kosten van hofhouding, ambtsreizen en legeruitgaven moest evenwel de belastingdruk aanmerkelijk worden verzaard. Daar echter het volk door de vele burgeroorlogen en militaire afpersingen ten zeerste was verarmd, en fiscus-ontduiking steeds meer voorkwam, was een strengere, doelmatiger controle van de inning der belastingen noodig. Hiervoor moest het rijk worden gereorganiseerd tot een grooten, autocratischen ambtenarenstaat (ongev. als het Russische tsarenrijk). Daartoe diende allereerst het *tetrachord* of de verdeling in vieren onder 2 augusti en 2 caesares.

Elk dezer vier keizers werd bijgestaan door een *praefectus praetoris* of *eersten minister*, die evenmin als zij zelf aan een bepaalde landstreek was gebonden, maar telkens rondreisde, ter inspectie.

450 Deze werd echter voortaan alléén belast met *burgerlijke bestuurszaken*, zoodat we reeds onder *Diocletianus* (en niet pas onder Constantijn 13) een *scheiding* krijgen tusschen *civiel en militair beheer*, *althans bij dit ééne ambt*, en niet bij de lagere rangen.

455 Mogelijk dat de moord op zijn voorganger Numerianus door zoo'n praefeet (toen nog tevens generaal) den nieuwen keizer er toe bracht, dit ambt te besnoeien.

Een verdere verdeeling, die zich tijdens de heele vierde eeuw, dus ook onder Constantijn, handhaafde (behoudens kleine wijzigingen) was de splitsing in 12 *dioecesen* (later 13), namelijk:

460 I. *Oriens* (het Oosten), *duz. Libyë, Egypte, Syrië en Mesopotamië*, waarvan later Egypte en Libyë, als een afzonderlijke diocees werd afgesplitst;

II. *Pontus*. III. *Asia*. IV. *Thracië*. V. *Moesië* (met Macedonië en Griekenland), dat tijdens Constantijn den juisteren naam kreeg van *Macedonia*.

VI. *Pannonië* of *Illyricum*. VII. *Brittannië*.

465 VIII. *Gallië* (*duz. het tegenwoordige Noord-Frankrijk, België en de Rijnstreken*).

IX. *Vienna*. *duz. Zuid-Frankrijk*.

X. *Italië*. XI. *Spanje*. XII. *Africa* 14).

470 Aan het hoofd van elke diocees of provinciegroep stond een plaatsvervanger der praefecten of *vicarius praefectorum praetorio* (of kortweg: *vicarius*) als burgerlijk en militair landvoogd, die weer de militair-civiele gouverneurs of *proconsules* der grootere provinciën en de *praesides* der kleinere provinciën onder zich had.

475 De steden verloren veel van hun vroeger zelfbestuur, en kwamen onder strengere centrale controle. Al behielden zij nog hun plaatselijken senaat, gekozen uit den erfelijken stand der *decurionen* of aanzienlijken (vlg. de regenten in onze latere republieken), toch werden ze voortaan geregeerd door de militair-civiele stadsgouverneurs of *praefecti urbium*.

480 De oude republikeinsche ambten der stad Rome, toch al weinig belangrijk, werden nu deels afgeschaft; deels verlaagd tot eerebaantjes, door den keizer vergeven, zooals het consulaat en het lidmaatschap van den senaat (niet te verwarren met den erfelijken stand der senatoren of *perfectissimi*).

Zoo werden alle ambtenaren, van hoog tot laag, middellijk of onmiddellijk benoemd door den opperkeizer die, als aardsche Juppiter, alleen aan zijn hemelschen collega verantwoording schuldig was voor het wel en wee van zijn onderdanen.

485 5) Procop. De Aedificiis, V, 2.

6) Hieronym. Euseb.[ius] Chron.

7) Dat zij later Constantius' wettige vrouw was, volgt o.a. uit de eisch die Diocl.[etianus] aan dezen stelde, om zich van haar te laten scheiden. (Zie ook Eutropius Aurel Victor de Caes, Epit. de Caes, etc.)

490 8) Zie Euseb.[ius] Hieron. Chronicon. Vleierij van Constantijn en de volgende christenkeizers bracht latere historici (Aur. Victor enz.) ertoe, hun heidensche voorganger Diocl.[etianus] te verlagen tot een vijgelatene of de zoon van een v[r]ijgelatene van zekeren senator Anulinus. Maar als dat zoo was, dan zou, de gensnaam die Diod. vóór de zijne plaatste, dus "Valerius" ontleend moeten zijn aan een Romeinsch patroon van dit geslacht. En nu is er geen enkele

495 toenmalige Anulinus afkomstig uit den gens Valeria, maar wel uit de gens Annia, zooals bv. de praefecti urbis van 306 en 312. Diocles was dus geen vrijgelatene, en mocht dus willekeurig de naam Valerius vóór de zijne plaatsen, zelfs al stamde hij niet af uit dezen gens, wat ook mogelijk blijft. Trouwens juist zijn christel. vijand Eusebius noemt hem "zoon van een klerk". Eutropius geeft beide lezingen zonder bepaalden voorkeur (Eutr. IX, 19).

500 9) Bagad-(Kelt.)=oproer.

10) Volgens andere bronnen was hij een Bataaf, Aur. Victor 39,20: "Menapiae civis". (Eumenius, Eutropius).

505 De gelijkenis in klank en accent van "Menapiae" en "Bataviae" maakt waarschijnlijk dat een dezer teksten corrupt moet zijn.

11) Aurel, Victor 39,35.

12) De latere vereering van Constantijn en opvolgers door hun hovelingen deed maar weinig onder voor die van Diocletianus.

13) Zie bewijs Lact. De Mort. 7, Euseb.[ius] de Mart. Pol. 13. Zosimus II, 32 schrijft echter aan Constantijn deze vernieuwing toe, en Burckhardt en Seeck volgen hem hierin.

510

HOOFDSTUK III.

HEIDENKEIZER EN CHRISTENDOM.

Typeerend voor Diocletianus, maar geheel in zijn stelsel passend, is zijn voorliefde voor den oud-Romeinschen *staatsgodsdienst*, en zijn totaal passeeren van den

515 godsdienst van het leger: den Mithrasdienst, die aan monotheïsme grensde. Slechts één van zijn mederegenten, de caesar Constantius Chlorus, was deze laatste leer toegedaan; de twee overigen volgden blindeling hun opperkeizer in diens religieuze voorkeur. Zoo vereerde de augustus Maximianus in 't bizonder Hercules, en noemde zichzelf daarom Herculus, evenals Diocletianus naar diens Juppiter-dienst Jovius

520 heette. Maar vooral Galerius, evenals Maximianus van illyrischen boer tot soldatenkeizer opgewerkt, overtrof zijn schoonvader Diocles haast in ijver voor het oude heidendom en stijfde hem daarin door zijn steeds toenemenden invloed. Met zorg zagen beiden de verbreiding van nieuwe niet-nationale godsdiensten aan. De

525 manicheeërs, een voor dien tijd gevaarlijke sekte, die openlijk het Kwaad als scheppend wereldbeginsel eerden, en daardoor een omwenteling dreigden te brengen ook in maatschappelijke begrippen, werden bij keizerlijk edict (296) op den brandstapel gebracht. Nog bleven de Christenen gespaard, mogelijk door voorspraak van Valera en haar moeder Prisca, die er velen duldden in haar gevolg aan het hof in Nicomedia,

530 waar zij, evenals Galerius, met den keizer samenwoonden. Maar voor hoe lang? Aan het hof kregen heidensche priesters, demonenbezweerders, astrologen en vooral vogelwichelaars steeds meer macht. Uit de ingewanden van duiven poogde de bijgeloovige keizer de verborgen toekomst-geheimen van den tijd, vogelsnel en door geen menschenbrein vast te houden, te doorvorschen.

535 Ook zijn schoonzoon Galerius, niet intellectueel, van boerschen oorsprong, maar een uitstekend militair en tevens een forsche indrukwekkende verschijning, volgde den keizer in zijn godenvereering, en werd hoe langer hoe meer een persoon van gezag aan het hof. Naar hem luisterde de oude, afgeleefde heerscher allengs, veel meer dan naar zijn eigen vrouw Prisca en zijn dochter Valeria, die hoe langer hoe meer haar christelijke sympathieën moesten verbergen. Deze conservatieve raadsman nu was het vooral die als vertegenwoordiger der

545 militairen, meest Mithras-dienaars, den keizer dreef tot christenvervolging. Toch overdrijft Lantantius duidelijk waar hij Galerius voorstelt als een bullebak van een ijzervreter, die met zijn donderende basstem den ouden keizer zóó tyranniseerde, dat hij hem zoowel tot christenvervolging als tot troonsafstand zou hebben gedwongen?). Want elders beweert hij (L.[actantius]), dat Galerius zich juist liet leiden door zijn hevig heidensche moeder Romula, uit Dacië geboortig en door zijn

550 trouwen vriend en wapenbroeder Licinius, den lateren vijand van Constantijn. Bovendien noemt onze zegsman zelf nog andere raadslieden, die den opperkeizer dreven tot dit besluit. Immers, niet alleen bij de militairen (zooals Galerius), niet alleen bij het lagere volk, maar ook bij de *intellectueelen*, zooals de meeste ambtenaren, juristen en

555 rhetoren was het Christendom gehaat. En velen van hen hoorden tot de naaste vertrouwelingen van den keizer. Groote invloed ging bijvoorbeeld uit van zekeren *Hierocles* 17) ex-vicarius van het Oosten, en toen ten tijde praeses van Bithynië, die Diocletianus voortdurend tegen de Christenen poogde op te stoken. Vermoedelijk was hij tevens de auteur van een thans

560 verloren Grieksch werk "Aan de Christenen", waartegen later Lactantius in zijn *Divinae Institutiones* (V, 2) polemiseert. In dit werk viel de heidensche schrijver den bijbel aan als een boek vol tegenstrijdigheden en noemde Jezus' leerlingen ruw, cultuurloos en daardoor onbetrouwbaar. De wonderen van Jezus stelde hij verre beneden de tooverkunsten van den heidenschen heiland Apollonius van Thyana, en weigerde hem,

565 zelfs op grond van die weinige wonderen als een God te beschouwen, zooals de Christenen deden. Toch was zijn toon niet agressief, maar blijkens den ondertitel den ondertitel *φιλαληθεις* de waarheidslievende dien zijn boeken voerden 18), wilde hij zijn tegenstanders overtuigen door objectieve waarheid. Vanwaar echter die algemeene vijandschap tegen het Christendom, zoowel bij overheid

570 als volk? Het meerendeels heidensche volk haatte ze allereerst om hun openlijke minachting voor alle andere godsdiensten. Maar ook omdat vooral *Semieten* (Joden, Syriërs, Africanen) aanvankelijk de dragers en verbreiders waren. Telkens en telkens klonk dan ook in de eerste en tweede eeuw als luide eisch tot vervolging "Christiani ad leones", even

575 razend onredelijk als moderne pogroms in Oost-Europa en anti-semietische hetzen in 't Westen. Nog Domitianus had de Christenen vervolgd als een Joodsche sekte. Doch tijdens de Syrische en Africaansche keizers in het begin der derde eeuw kwam hierin verandering. Allengs vormden geboren Romeinen en Grieken het meerendeel der Christenen, zoodat zij nog wel impopulair, maar niet zoo sterk gehaat werden als

580 vroeger.

Dit kwam door hun onvermoeibare inwendige zending, hun exploiteeren van elken marteldood tot proselietenmakerij, en vooral: hun uitstekende organisatie, waartegen het in talloze sekten versnipperde heidendom niet op kon.

585 Juist hun organisatie maakte hen in de oogen der wereldlijke overheid staatsgevaarlijk. De weigering der Christenen om op de keizerlijke altaren te offeren, was dan ook meer een voorwendsel dan de eigenlijke oorzaak geweest van vroeger vervolgingen. Neen, de oorzaak waarom de keizers hen vreesden was hun hecht aaneengesloten, over heel het rijk vertakte kerk-verband, waardoor zij macht hadden over duizenden en als 't ware een *Staat in den Staat* vormden.

590 Dit was voor hen even onduldbaar als b.v. later de geprivilegeerde macht der Hugenoten voor Richelieu. Slechts een geringe verzwakking van het centrale absolutistische gezag, slechts een sterker verbreiding van het Christendom zou noodig zijn om van de bisschoppen plaatselijke vorstjes te maken. De verdere geschiedenis, het ontstaan der wereldlijke

595 macht van paus en prelaten, heeft dit bewezen. Galerius' eenige, herhaalde raad aan zijn schoonvader moest dus wezen: Druk het Christendom met alle kracht den kop in, voor het Zijn eenige, herhaalde raad aan Diocletianus moest dus wezen: Druk aan het Christendom met alle kracht den kop in, voor het te laat is.

600 Ook de keizer werd de nieuwe religie hoe langer hoe slechter gezind, maar terwijl Galerius als houwdegen er dadelijk op los wou slaan was hijzelf als ervaren staatsman voorzichtiger. Immers aan 't hof of in 't leger waren nog vele Christenen. Die moest men eerst verwijderen, om op beide machten volkomen te kunnen vertrouwen. Een voorwendsel om het paleis te ontkerstenen was spoedig gevonden. De mislukking van

605 een offerwichelarij werd toegeschreven aan Christelijke hovelingen, die het kruis hadden geslagen en zoo de goden vertoornd. Dat dit slechts een voorwendsel was van Diocletianus en niet de ware oorzaak (zooals b.v. O. Seeck aanneemt), volgt uit het feit, dat hij al 15 jaar lang bij alle mogelijke gelegenheden Christelijke hovelingen had toegelaten, en hu dus al veel eerder over hun kruisslaan geklaagd kon hebben. Nu

610 greep hij slechts naar een welkome kans om den christelijken invloed in zijn paleis te vernietigen. Hij stelde n.l. het offeren verplichtend voor alle hovelingen, ook voor zijn eigen Christelijk-gezinde vrouw Prisca. De meesten gingen hierop - althans uiterlijk - tot het heidendom over, doch enkelen, Christen gebleven, bleven ondanks de bedreigingen van den keizer, nog in het paleis geduld.

615 Daarna werden - onder voorwendsel, dat de heidensche oud Romeinsche ritus vóór den veldslag noodzakelijk was - alle Christenen uit het leger gestooten. Dit was noodig om de trouw van de troepen, in geval van troebelen te verzekeren. Maar Galerius, de fanatische heiden, was daarmee niet tevreden. Hij drong aan op volstrekke, strenge vervolging over alle standen van het rijk. Lang bood de

620 voorzichtige grijsaard hem weerstand en wees er op, "hoe verderfelijk het zou zijn, de heele aarde te verontrusten en het bloed van velen te vergieten" 19). Toch stemde hij erin toe, een geheimen raad van juristen en militairen bijeen te roepen, om erover te beraadslagen. Hier vond Galerius den meesten bijval. Nog wilde de keizer, voor alle zekerheid, in zijn heidensch bijgeloof het orakel van Apollo

625 raadplegen. Pas toen deze "als vijand van de goddelijke religie" 19), antwoordde, begon de vervolging, die de keizer aanvankelijk *niet bloedig* bedoelde, maar toch weldra door noodlottigen samenloop van omstandigheden, in de grootste gruwelen ontaardde.

630 De eerste vervolgingsdaad was: het doen ontruimen van een kerk, waar alle heilige schriften, die men er vond, werden verbrand. Daarna werd het gebouw tot den bodem toe gesloopt. Dit gebeurde op den dies Terminalis, den dag aan den god der grenzen geheiligd. De bijgeloovige keizer wou daarmee een grens of einde maken aan het Christendom (23 Februari 303).

635 Den volgenden dag werd het eigenlijke vernederings-edict openlijk aangeplakt. Hierbij werden godsdienstige samenkomsten aan Christenen verboden, bevel gegeven hun kerken te sloopen of te sluiten, hun heilige schriften te doen uitleveren en verbranden, terwijl hun de toegang tot eere-ambten en staatsbetrekkingen werd geweigerd. Verder mocht geen Christelijke slaaf rechtsgeldig vrijgelaten worden, en werd voor

640 procederende partijen bij de rechtbank het offeren verplichtend gesteld, waardoor geen enkele Christen ooit als aanklager kon optreden, terwijl ook tegen geprivilegeerde Christenen (uit de hogere standen) foltering geoorloofd werd. Toen een Christen dit plakkaat hoonend had afgerukt, werd hij gearresteerd en stierf als eerste martelaar. Natuurlijk steeg, nu er eenmaal bloed gevloeid was, van

645 Daarna brak tot tweemaal toe een brand uit in den vleugel van het paleis, waar de keizer woonde. Galerius gaf daaraan - en waarschijnlijk met recht - de schuld aan

wraakzuchtige Christenen. Eenige hofbeambten (Petrus Dorotheus en Gorgonius), hiervan verdacht, werden gemarteld en omgebracht.

650 Ja, de keizer, hevig vertoornd omdat men hem in zijn eigen huis levend had willen verbranden, beging nu de onbillijkheid, de schuld van weinige, op alle Christenen in Nicomedië te schuiven. Dezen werden als brandstichters voor het gerecht gesleept, gefolterd en ter dood gebracht. Het aantal martelaars, die vielen voor hun geloof, was ontzettend. Natuurlijk maakte de gewijde sage zich later daarvan meester, zoodat in de heiligenverhalen ons de de namen van *Adrianus* en *Genesisius* worden overgeleverd.

655 *Adrianus* was rechter in Nicomedië en werd door het standvastig gedrag der Christenen, die voor het tribunaal weigerden met het verplichte offer hun geloof te verloochenen, tot hun godsdienst bekeerd en daarna zelf terechtgesteld. *Genesisius* was hoftooneelspeler des keizers, die de opdracht had, den dood van *Adrianus*, tot smaad van de Christenen, tragikomisch uit te beelden op de planken. Maar hij had zich door

660 zijn rol zóó ingeleefd in het waarachtige karakter van den martelaar, dat hij werd ontroerd en opeens "getroffen door de goddelijke genade". Zoo beleed hij dan in de laatste acte van het gelegenheidsspel, heldhaftig, voor keizer en hof, zijn nieuw geloof en vond in den vuurdood zijn martelaarsglorie. Deze legenden hoe treffend ook getuigend van de helsche sfeer van bloed en vlammen die toen het Oosten doorlaaide,

665 zullen wel niet waar zijn gebeurd. Want anders had de Christelijke apologet *Lactantius* die zoo op de hoogte blijkt van de toenmalige toestanden in Nicomedië en geneigd is tot anecdotes en melodramatische overdrijving de namen van zulke vermaarde martelaars wel gegeven.

Na dit strenge strafgericht in de hofstad, vernam de keizer tijdingen van een opstand in Syrië, waar een usurpator *Eugenius* zich opwierp. Waarschijnlijk was dit het werk van afgedankte, gebroodroofde Christensoldaten. Althans *Diocletianus* hield het er voor, en na onderdrukking van den opstand besloot hij tot *verscherping van de vervolging over het heele rijk*.

670 Hij gaf zijn mede-augustus, zijn 2 caesars en zijn proconsuls bevel, om alle Christenen – vanaf de bisschoppen tot aan het minste gemeentelid – gevangen te nemen en door alle denkbare martelingen ze te dwingen om zich te bekeeren tot het heidendom.

Doch de practisch uitvoering van dit decreet ("rescript") was overal verschillend. De westersche augustus, *Maximianus*, een persoonlijke vijand van *Galerius*, wiens raad men, inzake de vervolging, niet had gevraagd, viel (meer uit gevoel van beleedigd-zijn dan uit medelijden) de Christenen zoo min mogelijk lastig, en stelde zich tevreden hun kerken te sluiten en hun heilige schriften op te eischen. Hetzelfde deed zijn caesar, de verdraagzame *Constantius Chlorus*.

680 Maar in 't Oosten en in Africa, waar fanatiek-heidensche proconsuls heerschten, werden talloze nieuwe middelen uitgevonden om de ongelukkigen te folteren. Gloeiende roosters, openlijke schoffeering van maagden, afsnijding van de borsten bij vrouwen, geen gruwel was hun te laag tegen deze gehate sekte.

De gevangenen raakten overvuld, zoodat van de nieuw-aangebrachte Christenen de mannen als dwangarbeiders in de bergwerken moesten worden gezonden, en de vrouwen als blanke slavinnen verkocht aan bordeelhouders. En intusschen werden zij telkens voor de rechtbank gemarteld. Zoo b.v. bisschop *Donatus* van Carthago, die den geheelen vervolgingstijd in den kerker zat en intusschen achtmaal op de pijnbank werd gespannen.

690 Maar die vervolging was meteen een zuivering in de gelederen der geloovigen. De niet-overtuigden en onverschilligen vielen bij groote scharen af (*lapsi*) tot het heidendom, of leverden uit vrees hun heilige schriften uit (*traditores*). De overigen vormden een vurige, godgewijde schare, die den dood getroost, gaarne stierven met den naam van Christus op hun lippen.

700 Als een vreeselijke pest-epidemie woedde de heidensche onverdraagzaamheid, zijn laatste krachten zamelend, tegen den nieuwen godsdienst. *Galerius*, de conservatief, had dus zijn zin gekregen. Ook zijn invloed op den afgeleefden, door bijgeloof verbijsterden opperkeizer, werd steeds grooter.

Deze was danig geschokt door de gebeurtenissen der laatste jaren. Zelfs hovelingen, die hij vroeger het meest vertrouwd, had hij, uit vrees voor de Christenen vermoord; hun heele sekte met alle aanhangers gevangen gezet en doen martelen. En nóg hielp het niets; de arglistige Christengod bleef zijn belijders steunen in hun koppig verzet tegen den keizer en de goden van den staat.

710 Als ijverig vorscher der toekomst, zoowel uit vogelteekenen als gesternten, en gekweld door kwade voorgevoelens, meende hij dan ook, dat dit alles weinig goeds voorspelde, noch voor de verdere regeering van hemzelf, den aardschen Jupiter, noch voor zijn ambtgenoot daarboven in den Olympischen hemel.

Bovendien snakte hij ernaar, de geweldige bloedschuld, die hij op zijn geweten had

geladen, met den last van het gezag en de verantwoording voor verdere vervolging van zich af te werpen.

715 Dit laatste was juist ook de wensch van zijn schoonzoon Galerius, die, zelf
 eerzuchtig reikhalzend naar den troon, alles deed om den grijsaard te stijven in
 diens plan om na de viering van zijn vicennaliën af te treden. Bij dit twintigjarig
 regeeringsjubileum, in 303 te Rome gevierd, waarbij ook Maximianus Herculus was
 720 verschenen, werd ook deze door den opperkeizer (maar op raad van Galerius) tot den
 plechtigen eed gedwongen tegelijk afstand te zullen doen. Hijzelf, Galerius, zou
 opperkeizer worden; Constantius Chlorus zijn mede-augustus. Tot aanstaande caesares
 wist hij twee creaturen van hemzelf, Severus voor het Westen en Maximinus Daja voor
 het Oosten, benoemd te krijgen. Dit met duidelijk voorbijgaan van den jongen,
 725 eerzuchtigen Constantijn, die toen eerste luitenant 20) was in 't keizers lijfwacht,
 en er stellig op gerekend had, eens Caesar te worden. Maar Galerius had hem in
 ongenade doen vallen bij den keizer, daar hij het noodeloos moorden tegen de
 Christenen had durven afkeuren.
 Ook vreesde hij hem waarschijnlijk als toekomstig mededinger. Hij zond hem althans
 opzettelijk met te weinig troepen op gevaarlijke expeditie tegen de Daciërs, in de
 730 hoop hem te doen sneuvelen. Maar Constantijn overwon en bleef in leven.
 Intusschen had Diocletianus, na den terugkeer van zijn reis naar Rome, door de
 vermoeienissen ziek geworden, in Nicomedia openlijk afstand gedaan van den troon;
 Max.[imianus] Herculus eveneens tegen wil en dank te Milaan. Zoo was dus Galerius de
 735 nieuwe heer der aarde. Hij riep zijn officier Constantijn naar de hofstad en eischte
 diens eed van trouw. Deze kwam en voldeed daaraan. Maar aan 't paleis hield de
 argwanende Galerius hem vrijwel in gijzeling, mogelijk om een pand van trouw te
 hebben van zijn vader, zijn pas benoemden mede-augustus Constantius. Toen die evenwel
 zijn zoon naar het Westen riep, en de opperkeizer hem nog niet los wou laten, besloot
 Constantijn te ontsnappen.
 740 In vroegsten dageraad, toen hof en heerscher nog sliepen, reisde hij, na den
 koetsier-postmeester te hebben omgekocht, in diens uniform vermomd, wèg met den wagen
 van de keizerlijke posterij. Om alle vervolging te ontkomen, liet hij bij elk nieuw
 station, waar de paarden werden afgespannen en voor versche verwisseld, de
 745 pasgebruikte dooden 21). Zoo bereikte hij den Bosporus en vandaar naar den overkant
 gevaren, na een langen, avontuurlijken tocht door Thracië, Illyrië, Germanië en
 Gallië, bij Boulogne het zeestrand. Toen stak hij over naar Engeland, waar zijn vader
 vertoefde, bij wien hij veilig was voor de aanslagen van Galerius.

750 14) Zie *Festus of Rufus Fostus (Sextus Rufus), Brevarium*, en uitvoeriger: *Laterculus*
Veronensis, Laterculus Polemii Silvii, Notitia Gaularum, Notitia Dignitatum, en *Amm.*
Marceüinus (XV, 11,7 en XXII, 16,1).

755 15) De leer der Manicheërs, was evenals die der vroegere gnostieken een z.g. syncretisch
 geloof, d.w.z. samengesmolten uit het christendom en tal van andere godsdiensten, o.a. het
 Perzische Mazdaïsme of de leer van Zarathoëstra. De Manicheërs eerden als stichter van hun
 godsdienst zekeren Manes, die omstreeks 272 in Perzië op vorstelijk bevel den marteldood
 onderging. Niet lang daarna verspreidde zijn leer zich in 't Romeinsche rijk en [vond] pond
 van heidenen en ook van christenen hevige bestrijding, b.v. van Augustinus die eerst een
 tijldang tot die "kettische" sekte had behoord.

760 16) *Lact.*, de *Mort* 9.

17) *Lact.* (Luc Caec.) de *Mortibus* 16.

18) *Lact. Div. Inst.* V,3.

19) Zie *Lactantius, De Mortibus persecutorum* Cap 11.

20) Volgens *Lact. de Mort.* 18, 10: "tribunus primi ordinis".

765 21) Volgens *Aurel Victor, Epit. C.* 41. Volgens een ander: de heupgewrichten doorsnijden
 (*Zosimus lib. II.*).

HOOFDSTUK IV.

DE OPKOMST VAN CONSTANTIJN.

770 Met Constantijn treedt, na Julius Caesar, de grootste veldheerstaatsman in de
 Romeinsche geschiedenis. Tevergeefs heeft Eusebius hem tot een oog-verdraaienden
 kwezel willen maken; tevergeefs heeft de Grieksch-Katholieke kerk zijn keizershoofd
 met een totaal overbodigen heiligen-krans pogen op te sieren. Hij was geen heilige en
 zelfs geen vrome, hij was eenvoudig een groot, amoreel staatsman, die door àl zijn
 775 eigenschappen, zoowel zijn z.g. "deugden" als zijn "gebreken" was voorbeschikt om in
 zijn tijd te heerschen.

Reeds zijn uiterlijk had hij voor. Wij kunnen er slechts naar raden, daar op munten
 zijn kop is geïdealiseerd en het eenige z.g. standbeeld van Constantijn, afkomstig
 van diens triomfboog in Rome (waar het bovenop stond) eigenlijk niet naar hem, maar

780 naar Trajanus is gebeeldhouwd (het stond op diens triomfboog), en pas later, zoo goed en zoo kwaad als het ging, naar Constantijn is... *bijgewerkt!!!* Laat ons dus, noodgedwongen, afgaan op beschrijvingen. Welgebouwd en breedgeschouderd, met het van zijn vader geërfde stoere Illyrische type, droeg hij op den gespierden nek een kop, die met zijn vlamme en toch onbeweeglijke oogen, en regelmatige trekken tegelijk innemend en ontzagwekkend werkte. Onvermoebaar op lange marschen, onstuimig en steeds vooraan in den aanval, 785 tot in 't roekelooze toe, was hij tevens een berekenend strateeg. Bemind bij zijn manschappen, wende hij ze toch aan zoo strenge tucht, dat ze nooit zonder zijn toestemming durfden te plunderen of zelfs gevangenen te berooven. Van jongs af aan 790 gewend aan bloedvergieten, minachtte hij medelijden als een zwakheid en was noodeloos wreed. Vroeg getrouwd, bleef hij vrij van ontucht. Als staatsman verstond hij uitstekend de kunst tot veinzen, wat zoowel zijn veelvuldige woordbreuk als zijn latere uiterlijke Christengezindheid begrijpelijk 795 maakt. Maar dezen trek tot huichelarij wist hij te bedekken met een minzamen glimlach van zijn gelaat, dat hij gladgeschoren droeg om te lijken op Mithras-Helios-Apollo, zijn lievelingsgod. Maar vooral was hij geducht door zijn daemonische kracht van sympathie-uitstraling en wilsoplegging over millioenen, waardoor alles nederboog voor zijn niets-ontziende eerezucht, evenals later Napoleon. 800 Geen wonder dan ook dat hij haast onmiddellijk bij zijn aankomst in Brittannië zijns vaders leger voor zich wist in te nemen. Hij kwam nog juist op tijd. De oude Constantius Chlorus, nog steeds, ondanks zijn benoeming tot augustus, wegens oorlog in Engeland vertoevend, voelde zijn einde naderen en had daarom zijn zoon tot zich geroepen. Zijn kinderen uit het tweede 805 huwelijk waren nog minderjarig en in C.[onstantijn] zag hij den eenige, die zijn werk kon voortzetten als hij stierf. Maar toch was de oude nog krachtig genoeg om samen met zijn zoon een zegevierenden veldtocht tegen de Picten en Scoten in 't Noorden te houden. Na deze laatste krachtsinspanning stierf hij te Eboracum (York) (306). Dit stelde zijn half-barbaarsche legioenen geweldig teleur. Men had gehoopt, na het 810 augustus-woorden van Constantius, naar het rijke Zuiden te trekken, waar buit en fortuin te behalen viel, en nu was hij dood! Maar het kon nog steeds, als zijn buitengesloten zoon hun aanvoerder werd. Wat kon hun het verbod van den afgedankten Diocles eigenlijk schelen! Geen wonder dus, dat zij op aanstichten van den Alemanschen officier Erocus, Constantijn, bij diens uitrit uit het doodenhuis, het 815 keizerlijk purper over de schouders wierpen. Weenend, terwijl hij zijn paard de sporen gaf, zou deze zich hieraan hebben gepoogd te onttrekken. 22) Het roerde hem, dat deze ruwe, ruiggebaarde veteranen, hun trouw aan zijn pas gestorven vader nu overbrachten op hem, den nauwelijks gekenden zoon, maar hij vond het waarschijnlijk piëteitloos tegenover zijn vader, nu, zoo gauw al, het purper te aanvaarden. Of waren 820 het vreugdetranen over de snelle bevrediging van zijn eerezucht, die hij nu nog onder valsche bescheidenheid verborg? Hoe het ook zij, hij overwon zijn aarzeling spoedig en zond aan Galerius boden, om diens erkenning te krijgen. Nog in 't zelfde jaar stak hij over zee en dreef de Franken, die met verbreking van den vrede Gallië waren binnengevallen, over den Rijn terug, waarna hij tot straf hun 825 land, vooral dat van de Bructeren, plunderde en verwoestte. Al het vee werd geroofd, de dorpen in brand gestoken, zoodat maar weinig vluchtelingen (met vrouwen en kinderen?) in de ruige vrijplaats der wouden konden ontkomen. Twee Germanen-koningen, Ascaricus en Regäsus, met hun meeste weerbare mannen werden gevangen genomen en tot viering van zijn eerste triomf, liet de keizer deze blonde barbaren voor de beren 830 werpen in zijn arena te Trier. Zóó groot was het aantal dier halfnaakte van vrees opeengedrongen ongelukkigen, dat zij de wilde beesten afmatten door hun massa vleesch. 23) Ondanks deze wreedheid, zelfs in strijd met het toenmalig krijgsgebruik, gevangen vorsten te sparen, prijst de veile, gallische lofredenaar den graag-geveleiden keizer, 835 dat hij met deze bloedaad voorbeeldigen schrik verspreidde onder de vijanden van het rijk. Wie waren hier de eigenlijke "barbaren", Romeinen of Germanen? 24) Intusschen had Galerius, die zelf te weinig troepen had, om Constantijn daarginds heelemaal in 't Noorden te bestrijden, *noodgedwongen in diens usurpatie berust*, maar erkende hem niet als augustus, doch als caesar. Hij stond dus onder Severus, die nu 840 van caesar keizer van het westen zou worden. Maar daar deze nog steeds ongevaarlijk in 't Oosten verbleef, nam Constantijn met die benoeming genoegen. Een logisch gevolg van deze later gewettigde usurpatie was, dat de eveneens buitengesloten zoon van den ex-keizer Maximilianus, in Rome ook het purper 845 bemachtigde. Maar deze, Maxentius, *kreeg nooit daarvoor de wettige erkenning van Galerius*, zoodat hij, in tegenstelling met Constantijn, van 't begin tot het einde

bleef: de "tyrannus" of usurpator.

Wat voor man was Maxentius? Zijn uiterlijk werd – maar door zijn vijanden – bespot als verachtelijk klein, en met slappe kromme beentjes. 25) Over zijn karakter zijn alle zegslieden het vrijwel eens. Onevenwichtig zoon van een door-en-door-barbaarsche Illyrische vader, en een waarschijnlijk hoogbeschaafde, Syrische moeder, Eutropia, had hij van den eerste zijn hoogmoed, wreedheid, bijgeloof en grove genotzucht, van de tweede zijn arglistig intrigeerende eierzucht geërfd. Uit antipathie tegen zijn vader en als uitgesloten van de troonopvolging, had hij geen militair willen worden, maar leefde lui en losbandig op zijn landgoed, 6 mijlen buiten Rome. Maar Constantijn's verheffing wekte zijn nijd, en spoorde hem aan diens voorbeeld te volgen. Wellicht waande hij het keizerschap een makkelijk middel tot nóg buitensporiger uitspattingen dan hij gewoon was. Lafheid weerhield hem evenwel, zichzelf nu reeds openlijk als heerscher op te werpen. Liever bleef hij eerst nog veiligheidshalve *achter de schermen* intrigeeren. Want hij was geen willoos creatuur der praetorianen, zooals O. Seeck ten onrechte beweert. (Vgl. Zosimus, II, 9). Zijn passiviteit bij zijn verheffing was maar schijn. Hij keek eenvoudig de kat uit den boom. Door kostelooze koren-uitdeeling won hij alvast aanhangers onder het volk; door geldelijke omkoopingen onder de *praetorianen*.

Nu waren beide partijen, lijfwacht en burgerij, al van te voren uiterst ontevreden, dat Rome geen keizerstad meer was; de lijfwacht omdat zijn vroegere rol van paleis-revolutie en nieuwe keizers te maken was uitgespeeld; terwijl het neringdoende volk sinds de verdwijning van het hof niet veel meer verdiende en de senaat van politieken invloed bleef uitgesloten. 26)

Met recht weet men dan ook den algeheelen achteruitgang van Rome aan de verplaatsing der regeering naar de provinciën. 26) Toen dan ook, ten teeken van Constantijn's erkenning door Galerius diens nieuwe caesars-standbeeld in Rome werd tentoongesteld, raakten volk en soldaten in oproer. Men wenschte een eigen keizer in Rome. Onder leiding van de tribunen Marcellus en Marcellinus en den aediel Lucianus, allen handlangers van den nog onzichtbaren Maxentius, werd de gehate quaestor Abellius, 26) die hun plannen poogde te verijdelen, vermoord als aanhanger van Galerius. Daarna begaf zich 'n troep praetorianen naar het landgoed van Maxentius en bood hem, juist wat hij gewenscht had, het *keizerlijk purper* aan. In Rome gehuldigd, ontving hij weldra de bijvalsbetuigingen van heel Italië, waar men overal ontstemd was over de verregaande bevoorrechtiging der provinciën en terugkeer van den vroegsten keizertijd wenschte.

Maar in deze nieuwe usurpatie kon Galerius niet berusten. Hij stuurde zijn medeaugustus Severus (wettige opvolger van Constantius Chlorus) naar Italië, om de opstandige hoofdstad weer te onderwerpen. Nu was Maxentius in nood. In doodsangst voor een moorddadige nederlaag, riep hij de hulp in van zijn vader, die nog altijd wrokte over zijn troonsafstand op een landgoed in Lucanië. De oude Maximianus stemde toe zijn zoon te helpen, maar alleen op voorwaarde dat hijzelf weer augustus zou worden. Daarop haalde hij den ouden purpermantel, hoewel ietwat mottig geworden, weer uit zijn kleerenkast, en begaf zich zoo uitgedost naar zijn angstigen zoon in Rome, die alles goedgevond.

Maar zijn ingrijpen had een onverwacht gevolg. Severus' troepen bestonden grootendeels uit de z.g. Moorsche (Mauretaansche) regimenten, die eens onder Maximianus hadden meegevochten in diens Africaanschen oorlog. Toen zij nu hoorden, dat het niet alleen tegen Maxentius ging, maar ook tegen zijn vader, hun ouden keizer en veldheer, wien zij eens trouw hadden gezworen, weigerden zij tegen hem te vechten en liepen (bovendien door beloften van belooning gelokt) vlak voor de muren van de hoofdstad, die zij moesten belegeren, tot hem over. IJlings moest Severus vluchtten naar Ravenna. Hier wist Maxentius, die opzag tegen een lange belegering, hem vanachter de wallen te voorschijn te lokken, onder voorwendsel van persoonlijke onderhandelingen. Maar eenmaal in zijn legerkamp, nam hij hem gevangen en hoewel de oude Maximianus hem lijfsbehoud had beloofd, werd na diens vertrek naar Gallië de ongelukkige bedrogen Severus door den onbetrouwbaren Maxentius verraderlijk vermoord. Om zijn dood te wreken voerde de vertoornde Galerius zelf een nieuw leger tegen den usurpator aan. Maar ook hierin drongen handlangers van Maxentius door, die rijkelijk goud rondstrooiden onder de soldaten, zoodat ook deze troepen, omgekocht, grootendeels tot hem overliepen. Plunderend uit wraak, trok Galerius met de rest terug.

Intusschen was de verstandhouding tusschen vader en zoon hoe langer hoe slechter geworden. Nu het gevaar voorbij was had Maxentius zijn vader, die hem feitelijk had gered, niet meer noodig. Ondankbaar en piëteitloos genoeg, poogde hij zich van diens lastige mede-regeering en vaderlijk toezicht te ontdoen.

Maar ook de vader deed hetzelfde tegenover zijn zoon. In 't leger, weer gedund tot

louter praetorianen – de Moorsche regimenten moesten juist in Africa een opstand bedwingen – verklaarde hij Maxentius ongeschikt voor het opperbevel. Zelfs zou hij hem, volgens een ander zegsman, het purper van de schouders hebben gepoogd te scheuren. Hieruit bleek zonneklaar zijn eigen streven naar de volstreckte macht. 915

Natuurlijk beantwoorden de soldaten, door Maxentius' geschenken aan hem verplicht, den oude met een gehuil van hoonend protest. Toen redde deze zich eruit door te beweren, dat hij eenvoudig uit vaderliefde *de gevoelens van het leger jegens zijn zoon had willen peilen*. 27) Toch vond hij het maar veiliger zich uit de voeten te maken, naar Gallië. Hier wilde hij, teleurgesteld in zijn eierzucht, bij Constantijn 920

probeerden, wat hem bij zijn zoon was mislukt. Als lokaas moest daartoe dienen zijn jongste dochter Fausta. 28) (De oudste, eigenlijk zijn stiefdochter, was al veel vroeger uitgehuwd, aan Constantius Chlorus).

Met dit huwelijk en den Augustus-titel poogde Maximianus Constantijn te winnen voor 925

zijn plan, hem tot opperkeizer te maken. Maar na den trouwdag, toen de buit eenmaal binnen was, stak zijn schoonzoon geen hand voor hem uit.

Omstreeks dien tijd belegde Galerius, ten einde raad na zijn mislukte expeditie tegen Maxentius, een congres te Carnuntum, waarbij behalve Diocletianus, ook Maximianus 930

Herculius was genoodigd. Toen deze beide oude wapenbroeders elkaar hier wederzagen, voelden zij maar al te duidelijk hoeveel de jaren hen hadden verwijderd. Welk een contrast tusschen den gelaten kluizenaar van Salona, die een kalme eenzaamheid had verkozen boven de wereldheerschappij en den onrustigen, nog steeds eierzuchtigen ex-keizer van het Westen! Tevergeefs poogden dan ook en Galerius en Maximianus hun 935

vroegeren opperheer te overreden weer ten trone te stijgen en door zijn gezag aan de verwarring een einde te maken. "Als jullie in Salona m'n groente zagen, die ik met eigen handen heb opgekweekt, dan zou je dadelijk oordeelen, dat ik dit nooit moest 940

probeerden," was zijn antwoord. 29) Ja, zelfs wisten hij en de belanghebbende Galerius den ex-keizer van het Westen te bewegen, het geüsurpeerde purper weer neer te leggen. Hun beider tijd was immers voorbij. In plaats van den (door Maxentius) vermoorden 940

Severus, wist Galerius tot nieuwe augustus van het Westen een oude strijdmakker van hem benoemd te krijgen: *Licinius*, die zich vroeger met hem samen op een veldtocht in Dacië onderscheiden had.

Diocles keerde naar zijn moestuinen in Dalmatië terug, maar zijn ex-collega begaf zich naar Gallië. Nog steeds verbitterd over zijn machtsverlies, voelde hij weldra 945

spijt over zijn belofte en besloot hier tot een *staatsgreep*.

Van de afwezigheid van zijn schoonzoon, die juist in het Noorden opnieuw tegen de Franken en Alemannen vocht, maakte hij misbruik, door kroonschat en krijgskas te 950

bemachtigen en zich in het sterke Arelatum (Arles) te nestelen. Maar Constantijn kwam ijlings terug om zijn plan te verijdelen. Hij vluchtte naar Massilia. Zijn geworven huursoldaten leverden hem echter aan den belegeraar uit. Nadat deze, op de smeebeden van zijn vrouw, Maximianus' leven had gespaard en hem vrijliet, poogde de vergrijsde 955

intrigant zijn schoonzoon in diens slaapkamer te vermoorden. Maar zijn dochter Fausta wist het geheim van dien aanslag hem uit te hooren en verried dit aan haar man, wiens leven zij liever redde dan dat van haar vader nog langer te ontzien. Men legde een gebrekkig en onbruikbaar eunuuch in plaats van Constantijn in het echtelijk bed en 960

schoonzoon en dochter, achter een gordijn verscholen, waren getuigen hoe de oude Maximianus, 's nachts de kamer binnengeslopen, zijn gewaanden vijand eigenhandig doordolkte. (Lact. de mort, c. XXX).

Op heeterdaad betrapt, werd de oude veroordeeld tot een dood naar eigen keuze. Hij 960

liet zich worgen. (Volgens anderen werd hij door Const.[antijn] gehangen).

Daardoor waren er maar twee mededingers in het Westen overgebleven: Constantijn en Maxentius. Want Licinius, hoewel de wettig-benoemde augustus van het Westen, vond het 965

voorloopig veiliger (bij gebrek aan troepen?) in het Oosten te blijven, aan het hof van Galerius, en gedroeg zich alsof hij dien eens zou opvolgen.

Dit zou spoedig gebeuren. Galerius lag op sterven aan een ongeneeselijke kwaal, 970

waarschijnlijk laatste stadium syfilis. 30) Zijn Christelijk-gezinde vrouw Valeria weet deze ziekte natuurlijk aan Gods wrekende hand en overreedde hem nu eindelijk de Christenvervolging te staken. Galerius, hoewel hij heiden bleef, wilde zich toch met den blijkbaar vertoornden Christen-god verzoenen en stemde toe, temeer omdat het doel van de vervolging, massa-bekeerlingen der "ongeloovigen" tot het heidendom, toch was 975

mislukt. Zoo vaardigde hij het tolerantie-edict van 311 uit, dat eer machteloze wrok dan verzoening ademt en vooral merkwaardig is, door zijn bijgeloovig verzoek aan de Christenen, hun zoo machtigen God voor zijn genezing te bidden. Maar tevergeefs, hij stierf nog in 't zelfde jaar en werd opgevolgd door Licinius als opperkeizer, die evenals Constantijn, het edict mede had onderteekend.

Alleen Maxentius, de niet-erkende usurpator van Italië en Maximinus Daja, de vroegere caesar van het Oosten, die terwille van Licinius was gepasseerd, deden daaraan niet

980 mee. Maxentius, die nog wel eerst om Galerius te plagen de Christenen had gespaard, werd na diens verdraagzaamheids-edict plotseling Christenvervolger, waardoor hij domweg Constantijn in de kaart speelde.

985 Maximinus Daja, die door Licinius van de opvolging over het Oosten was beroofd, verklaarde hem den oorlog. Maar de ander, hoewel hij sterker stond, voelde zich nog niet voor den strijd gereed en wist door persoonlijke onderhandelingen, op een schip in de Hellespont, Daja tot voorloopige verzoening te bewegen. Licinius werd bevestigd in zijn bezit van het Balkan-schiereiland; Maximinus Daja, behield, voortaan ook augustus betiteld, het verdere Oosten met de hoofdstad Nicomedia, dus verreweg het belangrijkste deel.

990 Deze Maximinus Daja wordt ons voorgesteld (door Lactantius en Aur.[elius] Victor) als een halfbarbaarsche jongeman van boersche afkomst, die zich door zijn ruwe vastberadenheid en overtuigd heidendom hoog had weten op te werken in de gunst van Galerius. Voor dezen had hij althans niet ondergedaan in onmenselijke Christen-

995 martelingen en ook na diens tolerantie-edict (311) zette hij ze heimelijk en wederrechtelijk voort. Volgens Lactantius was dit te wijten aan zijn ingeboren boosheid, maar de heiden Aurelius Victor vergoelijkt zijn misdaden als meestal bedreven in dronkenschap. Dan kreeg hij vlagen van de wreedste bloeddorstigheid en de laagste lusten; bracht onschuldigen van beide sexen om ze geld af te persen op de pijnbank en liet schoone vrouwen en knapen uit den omtrek rooven tot buitensporige uitspattingen. Doch zelf bewust van zijn verslaafdheid aan den drank, had hij zijn dienaren in gemoede verzocht, nooit zijn bevelen uit te voeren, voor hij weer nuchter

1000 was. Want dan kreeg hij meestal wroeging, zoo hij wandaden had gepleegd. Hij leed dus blijkbaar periodiek aan dien caesaren-waanzin van beurtelings bruuft *genieten* en vernietigen, een ziekte, die zoovele halfbeschaafde heerschers van den voor hen te hoogen troon heeft neergestort.

1005 Na den dood van zijn voorganger Galerius was zijn eerste daad zich meester te maken van het keizerlijk paleis in Nicomedia. Hij had n.l. zijn trouwlustige oogen geslagen op Valeria, de keizerin-weduwe. Was het alleen om haar persoonlijke bekoring, zooals Lactantius wil? Mij dunkt, er was nog een andere, politieke reden daarvoor. Immers aan haar gunstig-gezinden invloed dankten de Christenen het verdraagzaamheids-edict van den stervenden Galerius. Thans, na zijn dood, dreigde het gezag van die sekte,

1010 die Max.[iminus] Daja meer dan iets anders haatte, hand over hand toe te nemen, wijl beide vorstinnen zich steeds meer met Christelijk gevolg omringden. Het was dus uit zelf-verdediging, dat hij – met zachtheid of anders met geweld – haar moest pogen over te halen tot een huwelijk met hem, den fanatieken heiden, om daarmee openlijk haar overgang te toonen. Daartoe bood hij haar zelfs aan, zijn eigen vrouw te

1015 verstooten. Maar zij weigerde met groote waardigheid, "wijl de dooden-asch van haar gestorven man nog lauw was". (Lact. de mort., c. 39). Toen nam de tyran andere maatregelen. Liefdeswraak, zooals Lact.[antius] wil, kan het niet of niet alleen zijn geweest, maar hij wilde in haar vooral de beschermster der Christenen treffen. Ware zij waarlijk goedheidensch geweest, dan zou hij met haar vervolging 'n noodelooze

1020 wreedheid hebben begaan, nog wel jegens de dochter van zijn ouden weldoener en geloofsgenoot Diocl.[etianus] en dus tégen Daja's eigen belang. Nu viel zijn wraakoefening samen met en was waarschijnlijk *gelijksoortig* aan zijn *hernieuwde vervolging* tegen de Christenen. 31)

1025 Hij onteigende Valeria's paleis en verdere bezittingen en deed haar eunuchen en slaven voor haar oogen martelen. Twee van haar getrouwde vriendinnen – waarschijnlijk Christinnen, die haar stijfden in haar verzet – liet hij (vlgs. Lact.[antius]) door een omgekochten Jood van overspel betichten en leverde ze aan beulshanden over. Valeria zelve werd met haar moeder Prisca verbannen naar een oase in de Syrische woestijn. Van hieruit schreven zij wanhopige brieven naar haar man en vader

1030 Diocletianus, om haar beide door zijn bemiddeling te verlossen. De oude man zond tal van smeekbrieven hiertoe aan Max.[iminus] Daja, maar kreeg geen antwoord. Daarop zond hij een zijner bloedverwanten als bode, maar zonder uitwerking.

1035 Men kan begrijpen, hoe dit alles: de mishandeling van zijn eigen vrouw en dochter, de usurpaties van Constantijn en Maxentius, den beulsdood van zijn vroegeren wapenbroeder Maximianus Herculus, den eenzamen ex-keizer verbitterde en zijn droom van een blijden rustigen ouden dag in teruggetrokkenheid verstoorde.

1040 Intusschen had Maxentius zijn positie in Rome danig verzwakt, zoowel door zijn sinds 311 plotseling begonnen vervolging der Christenen (waarover vroeger), als door zijn groeiende *impopulariteit* bij *senaat* en *volk*.

Toen dit regeeringscollege, over zijn autocratisch optreden ontevredenheid uitte, begon hij gerechtelijke moorden tegen senatoren, waardoor hij meteen hun goederen confisqueeren kon. Zelfs durfde hij zijn tyrannenlusten onbeschaamd uit te leven door dochters en vrouwen tot uit de hoogste kringen te schaken en te misbruiken. (Zonaras

meldt zelfs dienaangaande een Lucretia-verhaal).

1045 Ook maakten zijn quaestoren zich schuldig aan afpersingen bij het belasting-heffen. Tenslotte zag ook het lagere volk zich mishandeld door zijn soldaten. Dit gebeurde b.v. tijdens de verbranding van den tempel van Fortuna. Een groote menigte snelde toe om het vuur te blusschen, maar een soldaat braakte verwenschingen uit tegen de godin en werd door het woedende volk gelyncht. (Zos. II, 13). Uit wraak richtten nu de

1050 praetorianen een bloedige slachting aan onder de menigte, die pas na groote moeite door Maxentius kon worden gestuit.

Slechts één gewest deed een poging, zich van zijn drukkende tyrannie te bevrijden, n.l. Africa. Hier werd de stadhouder Alexander, een Pannoniër (Aur. Vit.) of een Phrygiër (Zosimus) ondanks zijn ouderdom en zijn militaire ongeschiktheid door de

1055 troepen met het purper bekleed. Daarop deed Maxentius terstond een tuchtigingsleger onder leiding van Rufius Volusianus inschepen naar Carthago. Deze bedwong den opstand spoedig, nam den usurpator gevangen en liet hem worgen. Daarop gedroegen de overwinnaars zich hier als in een veroverd land. Nadat denunciatoren alle rijken hadden verraden, die met Alexander in betrekking hadden, gestaan, plunderden de

1060 soldaten hun huizen en vermoordden henzelf, waarna hun geld ten behoeve van Max. [iminus] werd verbeurd verklaard. Geheele wijken van de stad werden verwoest. Ook omliggende steden deelden dit lot, zooals b.v. Cirta, dat later onder Constantijn zelfs nieuw moest worden opgebouwd en toen verdoopt in "Constantina" (tgw. Constantine).

1065 Over den behaalden buit hield Maxentius in Rome triomf, waarbij hij de oude vijandschap tegen het vroeger Punische Carthago poogde na te apen. Zoo zien we dan in zijn heele gebied: Italië en Africa zijn heerschappij ontaard in een *militaire terreur*, waarbij de burgerbevolking, geen oogenblik meer zeker van bezit of leven, reikhalzend uitzag naar verlossing.

1070 Doch behalve met zijn eigen onderdanen, raakte Maxentius ook met omwonende vorsten op slechten voet. Licinius had hem nooit erkend en zijn zwager Constantijn, die na 310 nog wel een verbond met hem had willen sluiten, was als "moordenaar van zijn vader" ontwaardigd door hem afgestooten. (Hoewel hijzelf zijn eigen vader vroeger niet veel beter had behandeld). Natuurlijk zocht en vond Constantijn toen toenadering tot

1075 Licinius, een ervaren militair als hij, wiens steun hem in geval van oorlog te pas kon komen. Als bezegeling van het weldra gesloten verbond, had weldra de verloving plaats tusschen zijn halfzuster Constantia en den veertig jaar ouderen Licinius. Deze voelde zich toen ook van zijn kant gerustgesteld, te meer daar zijn beide tegenstanders Maxentius, die hem Illyrië dreigde te ontrukken, en Maximinus Daja, zijn ouden vijand, in 't Oosten zich reeds met elkaar verbonden hadden.

1080 Zoo was dan de oorlog tusschen Constantijn en Maxentius en Licinius en Max.[iminus] Daja anderzijds onvermijdelijk. Toch brak de eerste veel eerder uit, wegens de steeds hatelijker verhouding tusschen den tyran van Italië en zijn zwager. Tot voorbereiding wierven beiden nieuwe huursoldaten. Constantijn in Gallië, Germania inf. en

1085 Brittannië; Maxentius in Italië en Africa. Weliswaar beschikte de laatste over veel meer troepen, maar hij was volstrekt geen militair, laat staan een strateeg, zooals Constantijn. Hij dacht zelfs over een aanvalsplan, 32) door Rhaetië en Helvetië heen tot midden in Gallië en trok daartoe zijn troepen in de Pvlakte samen. Maar de eigenlijke toegangspoorten tot Italië, de Alpenpassen in 't Westen, verzuimde hij

1090 tijdig te bezetten, zoodat ze later openstonden voor Constantijn.

Intusschen had Constantijn, wiens komst toch al vurig verbeid werd door het onderdrukte Italië, dat naar verlossing snakte, zich bij Christenen en verdraagzame heidenen *sympathiek* weten te maken door zich op te werpen als verdediger van

1095 Galerius' tolerantie-edict tegenover den Christenvervolger Maxentius. Hoewel zelf nog geen Christen, werd hij daarmee de beschermer van het Christendom. Ten bewijze daarvan liet hij het teeken (XP), het z.g. labarum, de Grieksche beginletters van Christos, op de schilden der vaandels hechten.

Ondanks Eusebius' anecdote, dat de keizer in een visioen een vlammeend kruis aan den hemel zou hebben gezien met het onderschrift: Toi nika (Overwin hierdoor), zie men in

1100 deze daad *volstrekt geen bekeering* van zoo'n bloedig heiden tot een godsdienst van weerloosheid en naastenliefde.

Wat dan wel zijn motieven waren?

In de eerste plaats zijn *bijgeloof* en echt-heidensche symbolenaanbidding. Hij vereenzelvigde eenvoudig met Christus zijn tot dusver uitsluitend vereerden Zonnegod.

1105 (Mithras-Helios-Apollo). Immers, diens heilig teeken, de svastika (eigenlijk een afbeelding van het "zonnerad") kwam vrijwel overeen met het labarum, zoodat dit veldteeken ook voor de zoo talrijke Mithras-dienaars geen bezwaar kon zijn. Een ander, eveneens bijgeloovig motief was: de toorn van den Christengod, aan wien men de verwarring en rampen toeschreef, die het rijk den laatsten tijd teisterden, hierdoor

1110 te verzoenen. Bovendien (en dit gaf waarschijnlijk voor Constantijn den doorslag) was het een *geniale politieke zet*, om daarmee de nog kleine maar vast aaneengesloten sekte der Christenen als dankbare onderdanen op zijn hand te krijgen. Hij voelde intuïtief, dat men Christenen, met hun gedweë moraal van onderwerping aan elke Overheid, die hen ontzag in hun godsdienst, gemakkelijker zou kunnen beheerschen dan de meer eigengereide, vrijheidslievende heidenen. Maar het is best mogelijk, dat hijzelf het sprookje van het kruisvizioen in de wereld heeft gezonden om zijn hoofd te omvlechten met een profetisch aureool in de verbeelding van goedgeeloovige bisschoppen en vromen. Hoe heerlijk lachte hun het denkbeeld aan, dat er eindelijk, net als in 't Oude Testament, een strijder Gods was opgestaan, die de Christenvervolgende tyrannen uit den weg zou ruimen en het koninkrijk der hemelen reeds op aarde zou verbreiden! In elk geval liet Constantijn zich deze rol gaarne welgevallen en bewees daarmee zijn zoo afstootende huichelarij, een familietrek, dien we telkens weervinden in zijn dynastie, maar het sterkst bij zijn lateren zoon Constantius.

1120 Maar het was voor hem geen tijd voor religieus gemijmer. Hij moest onmiddellijk zijn maatregelen nemen tot den strijd. Met achterlating van eenige regimenten aan den zoo (tegen Germanen) beveiligde Rijn grens (Pan. IX, 2), besloot hij, ondanks het afraden van zijn officieren, den veel machtiger vijand *onverwachts* te overvallen. Snel verplaatste hij daartoe zijn troepenmacht naar den voet van de Fr.-Italiaansche Alpen, die hij (als Hannibal vóór hem en Napoleon nà hem) overtrok langs den immer onbewaakten pas van Mont-Cenis. (zie boven). Op de helling vermeersterde hij, bij 't omlaag gaan, na kort beleg het stadje Susa (Segusia), dat evenwel genadig voor plundering werd gespaard. (Pan. X, 21). Doch eenmaal afgedaald in de vlakte van Turijn (Taurini) wachtte hem hier het vijandelijke Italiaansch-Africaansche leger, dat met de praetorianen tot kern, uit 18000 man ruiters in de voorhoede en 170.000 man voetvolk in de achterhoede bestond, dus ongeveer een *dubbele overmacht*. (Zos. II). Tegenover hun echt-Romeinsche adelaars verhieven zich de labarum-dragende troepen van Constantijn, meerendeels bestaand uit Britsche en Germaansche barbaren, onstuimig hunkerend om tegen het gehate Rome te vechten. Met het teeken des kruises op hun schilden leken zij de legioenen van den nieuwen tijd, aanstormende op de laatste verdedigers van het heidendom. Maar tevens vertegenwoordigden zij den strijd der opwaarts-strevende provinciën tegen de laatste poging van Italië, door middel van Max.[iminus]'s usurpatie, zijn vroegere overmacht te herstellen.

1145 Het eerst vielen Constantijns ruiters (of was het zijn voetvolk?), met ijzerbeslagen knotsen in de vuist, die van den vijand aan, die met man en paard in staal gepantserd (clibanari) haast onverwondbaar leken. Maar door de verrassende slagen van die moorddadige wapens getroffen, tuimelden er velen uit hun zadels en werden vertrapt onder de hoeven der paarden. Na een vreeselijke slachting overwonnen de aanvallers. (Paneg. X, 24).]

1150 Onmiddellijk opende Milaan, de Cisalpijnsche hoofdstad, zijn poorten voor den overwinnaar, die zijn intocht deed onder het gejubel van overheid en volk. Meisjes en vrouwen durfden zich weer op de straten te vertoonen, zonder vrees door Maxentius' satellieten geschaakd en onteerd te worden. (Pan. IX, 7). Maar de bijval der bevrijde burgers kon den veldheer niet te lang ophouden. Hij rukte spoedig verder en bezette eerst de *voornaamste vestingen in de Povlakte*, zoowel om tot operatie-basis voor de verovering van Midden- en Zuid-Italië te gebruiken als om zich niet den eventueelen terugtocht te laten afsnijden. (Vgl. Napoleons verovering v. d. vesting-vierhoek: Mantua-Peschiera-Verona-Legnago op zijn Italiaanschen veldtocht van 1797, al ging het toen tegen Oostenrijk). Zoo vielen achtereenvolgens Modena (Mutina), Aquileja en na lange belegering ook Verona in zijn handen. Het garnizoen, dat zich dapper verdedigd had, werd, na overgave, gespaard. Ook Maxentius' andere troepen vochten uitstekend. Maar zij misten alle strategische leiding.

1165 Immers, de dwingeland zelf, bleef uit lafheid in Rome, in plaats van aan 't hoofd van zijn leger op te trekken. Doch daar werd de stemming der half-uitgehongerde bevolking hem steeds ongunstiger, zoodat zij haast oversloeg tot oproer. Om ze tot bedaren te brengen, liet hij de ingewanden van offerdieren raadplegen en de sibyllijnsche boeken lezen, ter vorsching van de toekomst. 33) Toen hem dubbelzinnig werd voorspeld, dat degeen, die werkte aan den ondergang van het rijk, een jammerlijken dood zou sterven, legde hij dat, in bijgeloovige hoop, ten zijnen gunste uit tegen Constantijn. 33)

1170 Zoo vatte hij dan eindelijk moed, toen zijn vijand reeds tot vlak bij Rome was voortgerukt; en hoewel hij pas, door bange droomen en vrees voor aanslagen gekweld, met vrouw en kind uit zijn paleis naar een geheime woning was gevlucht, trad hij nu "uit zijn schandelijk schuilhoek te voorschijn." (Pan. IX, 16) Eindelijk, na zooveel jaren van laksheid en niets doen, stelde hij zich, in het uiterste gevaar aan

het hoofd van zijn trouwe praetorianen. Doch in plaats van binnen Rome te blijven en vanuit de hooggelegen heuvelstad uitvallen te doen naar de belegeraars, waagde hij opeens al zijn troepen buiten.

1180 Maar hoe stelde deze "slaaf in purper" zijn slagorde op? Overlangs aan den noordoever van den Tiber, zoodat hij tusschen de vijand voor hem, en de rivier in zijn rug was ingeklemd. Slechts een smalle brug, de pons Mulvia, bleef hem over in geval van terugtocht. Zoo moest al de eerste massale aanval van Constantijn, met zijn woeste, in beestenhuiden gehulde barbaren en provincialen, noodlottig werken. Wat niet doorstoken neergehouwen of doodgeslagen werd, en niet over de nauwe brug kon vluchten, verdronk in het snelstroomende water. De usurpator zelf, om een smadelijken dood in gevangenschap te ontgaan, stortte zich, staalgepantserd, met paard en al in den Tiber. Door zijn zwaarte zonk hij ter zelfder plaats op den bodem: "het water weigerde zich te bezoedelen met zijn lijk", zoodat dit spoedig kon worden opgevischt. Zijn hoofd werd op een speer over de muren geheschen, en den Romeinen getoond, om hen te overtuigen van zijn dood. Pas toen dorsten de verlorene burgers zich over te geven aan uitbundige vreugde, en haalden Constantijn, onder feestelijk gejubel, in triomf binnen de stad. Hier, in 't paleis, roeide de keizer het huisgezin van den "tyran", dus zijn ongelukkige weduwe en zoontje Romulus, benevens al zijn aanhangers uit. Daartoe hoorden ook de praetorianen, die zijn verheffing hadden veroorzaakt, en zoo 1195 werd deze garde voor eeuwig afgeschaft.

De senaat, door Maxentius onderdrukt, werd evenwel hersteld, en de families der senatoren waarvan velen vroeger zich uit vrees bij den usurpator hadden aangesloten, liet de keizer wijselijk in leven. Valsche aanklagers of delatoren die ook de verste relaties van M.[axentius] poogden te belasteren, werden echter volgens edikt van 18 1200 Januari 313 (Cod. Th. 10, 10, 1) met de doodstraf bedreigd. Dit beteekende dus: algemeene amnestie. Zoo verwierf Constantijn zich populariteit bij volk en senatoren. In de eerste roes van bevrijdingsvreugde begon het stadsbestuur dan ook een triomfboog op te richten voor Constantijn. Maar toen deze feestelijke opwinding voorbij was, bleek men zich Constantijn als verlosser te hebben geïdealiseerd. 1205 De keizer had intusschen, ter bestrijding van de oorlogskosten, een algemeene schatting (census) uitgeschreven voor de hoofdstad (1 Dec. 312). Toen vele aanzienlijken te hoog daarin waren aangeslagen, vermeerderde hij in plaats daarvan den belastingdruk op de lagere burgers. Slechts diegenen onder hen, die konden bewijzen, dat die extra-belasting voor hen te zwaar was, hoefden niet meer te betalen 1210 dan zij volgens de eerste census op zich genomen hadden. (Cod. Th. 13, 10, 1.) Bovendien kreeg de nieuw-benoemde senaat slechts een eervolle schijn van gezag. Ook de zetel der regeering werd niet naar Rome verplaatst. Integendeel, zoo gauw hij kon, nog eer zelfs de begonnen triomfboog was voltooid 34), reisde de keizer naar Milaan, en betrok daar voorloopig het oude paleis van Maximianus, zonder evenwel een vaste 1215 residentie te kiezen, (eind Januari 313).

Bovendien had hij hier een samenkomst met Licinius afgesproken. Deze, hoewel Constantijns bondgenoot, had hem niet geholpen in den strijd met Maxentius, waarschijnlijk daar hij hoopte, dat beide tegenstanders, zijn mededingers, elkaar zouden verzwakken, zoo niet vernietigen. Hierin was hij bedrogen door Constantijns onverwachte overwinningen. Hij zag nu, dat hij den machtigen collega in 't westen te vriend moest houden, vooral voor zijn dreigende oorlog in het oosten met Max.[iminus] Daja. Geen wonder dus, dat Constantijn den ruwen, ongeletterden, aan godsdienst-zaken volslagen vreemden Licinius gemakkelijk kon overhalen, om Galerius' tolerantie-edikt van 311 uit te breiden in gunstigen zin voor de christenen.

1225 Dit edikt had n.l. het bezwaar dat het slechts *duld*ing van de chr.[istenen] bedoelde, maar géén staatsrechterlijke gelijkstelling. (Dus b.v. geen toegang tot staatsbetrekkingen die Diocl.[etianus] hen had ontnomen). Verder was één brandende vraag onaangeroerd gebleven, n.l. de al- of niet-teruggave van de gesaeculariseerde kerkelijke goederen. Dit was natuurlijk den wensch van de geestelijkheid; maar vele 1230 stukken grond waar vroegere kerkgebouwen stonden of hadden gestaan waren door proconsuls of praefecten hetzij verkocht, hetzij aan gunstelingen weggeschonken. De kwestie werd nu als volgt opgelost:

- 1) Niemand mocht bemoeilijkt worden in zijn godsdienst;
- 2) Aanhangers van alle religies hadden toegang tot staatsbetrekkingen en dezelfde 1235 burgerlijke rechten;
- 3) Vroeger kerkelijk goed kregen de christenen terug;
- 4) De gedupeerde nieuwe heidensche eigenaars ervan konden door bemiddeling van de stadhouders schadeloosstelling ervoor ontvangen van den staat.

Deze besluiten voegden de keizers samen tot het verkeerdelijk zoo geheeten "edikt" 1240 van Milaan, wijl het geen edikt is, doch slechts een *rescript*, d.w.z. een rondzendbrief aan stadhouders en praefecten, doch die (evenals een edikt) openlijk

- moest worden aangeplakt. Door dit laatste wordt de vergissing van Eusebius verklaard, die op grond van de openbaarheid het houdt voor een edikt, hoewel uit den vorm zelf, waarin hij het overlevert blijkt dat het een rescript is. (Euseb.[ius] Hist. Eccles. X, 5; ook in iets andere bewoording bij Lactantius. De Mort. XXXXVIII; zie verder noot 35).
- Een tweede doel van hun samenkomst was het plechtig huwelijk tusschen den 60-jarigen Licinius en het nauwelijks 16-jarige stiefzusje van Constantijn, Constantia, een huwelijk zonder liefde, louter om redenen van staat. Op dit bruiloftsfeest noodigden beide keizers ook den ouden, nog altijd levenden Diocles. Ongetwijfeld dreigde hem daar de dood. Maar hij doorzag den valstrik der beide zoo menschlievende christenvrienden, en verontschuldigde zich wegens zijn vergevorderden leeftijd (68 j.) Daarop toonden Constantijn en Licinius hun waren aard, en zonden den rampzaligen grijsaard dreigbrieven dat hij het vroeger had gehouden met Maxentius, en nu nog steeds met Maximinus. Had Diocletianus maar op dezen laatste, den kwelduivel van zijn vrouw en dochter kunnen vertrouwen! Maar hij bevond zich, behalve door zijn naaste omgeving, door allen die aan hem hun verheffing dankten, zooals Licinius, verraden en verlaten. Levensmoede, en vrezend, anders in handen van zijn vijanden te vallen, nam hij gif in, (Epitome de Caesaribus, 39) of liet zich doodhongereren. (Lact., de Mort LII). 36)
- Na de samenkomst te Milaan vergezelde Constantijn de pasgetrouwen vermoedelijk een eindweegs naar het oosten, althans den 16den Febr. vinden we hem te *Sirmium* in Neder-Pannonië. Hier kondigde hij, terwijl zijn zuster en zwager verder reisden, een keizerlijk besluit af, (Cod. Theod. 7, 21, 1) en gaf zodoende te kennen, dat hij deze westelijke illyrische provinciën (Noricum, Opper- en Neder-Pannonië en Dalmatië) rekende tot zijn rijk. Dit kon hij doen, omdat te Milaan géén bepaalde grens was vastgesteld tusschen het gebied van den oosterschen en westerschen keizer, evenmin als een maal tusschen Diocletianus en Maxim. Herculus. Doch met evenveel recht kon Licinius West-Illyrië als zijn gebied beschouwen, en zoo werd deze ongeregelde toestand de oorzaak van een weldra volgende twist tusschen de twee. Maar thans was Licinius juist gewikkeld in een strijd met Maximinus Daja, en kon geen aandacht wijden aan West-Illyrië. (=de diocees "Pannonia").
- Vanuit *Sirmium* trok Constantijn over Noord-Italië weer terug naar Gallië, waar hij begin Augustus 313 Trier bereikte. De inwoners van die streek stonden verbaasd over de geweldige snelheid, waarmee hij in nog geen jaar Italië had veroverd, zoodat hij nu weer in hun midden trad, om hen tegen de Germanen te beschermen. Dezen, de Franken, waren n.l. Neder-Germanië binnengevallen, en weldra had de keizer ze verslagen en teruggedreven. (eind Oct. 313) (Paneg. IX, 21).
- Intusschen werd in het verre oosten, reeds een paar maanden na Maxentius' val zijn voormalige bondgenoot Maximinus Daja met hetzelfde lot bedreigd. Om dit te voorkomen, trad hij aanvallend op, stak den Bosporus over, nam Byzantium, maar leed de nederlaag tegen Licinius bij Adrianopel, (30 April 313) na een mislukte poging diens leger om te koopen, en verraad van zijn eigen troepen. Naar Klein-Azië overgestoken, trok hij zich terug achter het Taurische hooggebergte, hopende in Egypte nieuwe soldaten te kunnen werven. Maar onderweg stierf hij in Tarsus, hetzij door zelfmoord, hetzij door een toevalligen dood, die hem vrijwaarde voor het vonnis dat hem dreigde. Op zijn sterfbed zou hij, onder vreeselijke pijnen, Christus om vergiffenis hebben gesmeekt. (Lact. de Mort. en Euseb.[ius] Vita Const.)
- Zoo scheen het aan de Christenen van dien tijd, zooals Lactantius, dat hun God een streng gericht had gehouden over alle vervolgers van zijn kerk. Galerius, de eigenlijke aanstichter, was weggerukt door een afschuwelijke kwaal; Diocles, Maxentius en mogelijk ook Maximinus Daja door zelfmoord. En zelfs bezocht de wrekende, al te wreede God de zonden der vervolgers (volgens Lactantius) in hun onschuldige vrouwen en kinderen.
- Want Licinius, als Daja's opvolger gehuldigd in Nicomedia, toonde al dadelijk een even onmenselijkheid als deze, door diens beide minderjarige kinderen, alsook Candidianus, een nu 20-jarige voorzoon van wijlen zijn weldoener Galerius, meedoogenloos te vermoorden. 37) Bovendien teekende hij ook het doodvonnis der verbannen vorstinnen Valeria en Prisca, 38) die nauwelijks verademend na den dood van hun vervolger Maximinus Daja, pijnlijk werden verrast door het gerucht hiervan. Zij besloten uit Syrië te vluchten, in eenvoudige kleeren, als vrouwen uit het volk vermomd, en zwierven zoo door de provinciën. Maar herkend bij Thessalonika werden zij voor de medelijdende oogen der machteloze menigte onthoofd. (313)
- 22) Zie Paneg. VII, 8.
 23) Ibid. VII, 11 en 12.
 24) Ibid. VII, 19.

25) Ibid. IX, 4.

1310 26) Bovendien was men algemeen verbitterd doordat Galerius Rome, vroeger belastingvrij, onlangs dit voorrecht had ontnomen en met groote strengheid de gelden liet innen door den gehaten quaestor Abellius.

27) Volgens Zonaras; ook Eutropius Brev. Hist R. X. c.3.

1315 28) Wel was Constantijn al vroeger, vanaf het einde zijner knapentijd ("ab ipso fine pueritia") wettig getrouwd geweest (Paneg. VI, c.4). Maar deze onbekende vrouw schonk hem geen kinderen, en ontviel hem blijkbaar door dood of scheiding. Zijn zoon Crispus had hij bij een bijzit Minervina verwekt (Zie blz. 21 van dit boek en verder bij Seeck, Untergang II Anhang p. 508).

29) Aur. Victor, Epit c. 39, 6.

1320 30) Lactantius spreekt van zweren (ulcera); Aur. Victor zegt (Epitome c. 40) "consumptis genitalibus defecit", wat mijn onderstelling wettigt

31) Bekend is b.v. het martelaarschap van Barbara, dat op rekening komt van Daja's landvoogd Martinianus (later overgegaan in dienst van Licinius).

32) Zie Zos. II, 14.

1325 33) Zie Zosimus lib. II, 16.

1330 34) Pas later (313-315) is deze voltooid. De bas-relief-beelden op de vier beiderzijdsche friezen boven de zijpoorten, verheerlijken zijn laatste veldtocht, tegen Maxentius. Twee opschriften aan beide kanten boven de hoofdpoot getuigen nog van zijn zegepraal "over den tyran en zijn ganschen aanhang". De uitdrukking "instinctu divinitatis", een bemiddeling tusschen heidensch en christelijk monotheïsme, bewijst Constantijns voorzichtig omsluerde christengezindheid.

1335 Een vroegere meening, dat onder het woord "divinitatis" een andere, volstrekt heidensche tekst, ook van 11 letters, zou doorschemeren, nl. "IOVISOPTMAX" (Jovis Optimi Maximi) werd weerlegd door de Rossi, na onderzoek van gipsafgietsels in 1863 op last van Napoleon III gemaakt. De sage van den doop van Constantijn door paus Sylvester, die het eerst voorkomt bij Zonaras, ga ik met begrijpelijk stilzwijgen voorbij.

35) Het verschil tusschen de texten bij Eus.[ebius] en Lact. komt hierop neer:

1340 I. Die bij Eusebius zijn door beide keizers (en wellicht oorspr. ook, officieel door Max. Daja, vlgs. Seeck) aan alle stadhouders en prefekten gericht, althans er wordt geen enkele nader genoemd; die bij Lact. alleen door Licinius aan den stadhouder van het pas veroverde Bithynië (na den 2en oorlog met Daja).

1345 II. Lact. verschilt v. Euseb.[ius] door het ontbreken van de inleiding (die tolerantie en staatsbescherming voor alle godsdiensten waarborgt), en verder in enkele details waardoor Licinius (en dus indirekt Const.) voor een christen zou kunnen doorgaan. Zoo geeft b.v.

1350 Eusebius: hopoos ho ti pote esti theistêtos kai ouraniou pragmatos hêmin... eumenes einai sunêthêi (lett: opdat wat er is aan godheid en hemelsche substantie ons gunstig zou kunnen zijn).

Lactantius: quo quidem divinitas in sede coelesti nobis. — propitia possit existere. (Genadig zou kunnen optreden).

1355 De laatste lezing is duidelijk christelijk-anthropomorph; de eerste, een vage middenvorm tusschen christelijk en neoplatonisch heidensch. Waarschijnlijk geeft dus Eusebius, anders 'n aarts-valscher, in dit geval de letterlijk, uit 't latijn vertaalde text: Lact. een voor zijn doel verdraaide om Licinius, en dus zeker Constantijn, als verklaarde Christenen voor te stellen. (Zie verder Josef Wittig, Röm. Quart. schr. Suppl. XIX, die echter niet tot deze conclusie durft over te gaan).

1360 36) Ook Lactantius' geschrift waarschijnlijk in het voorjaar van 314 gepubliceerd, onder den verschen indruk der vervolgingen en de overwinningen van Constantijn en Licinius, vermeldt den dood van Diocl[etianus] vóór die van Max.[iminus] Daja en vóór de vermoording van zijn Prisca en Valeria, dus in 313. Hoe is echter daarmee het jaartal 316, bij Eusebius Chronicon, en in het Chronicon Paschale te rijmen? Waarschijnlijk heeft Const.[antijn] D.'s zelfmoord

1365 opzettelijk geheim gehouden, om zodoende het volle odium te laten vallen op Licinius die juist in hetzelfde jaar de beide ex-keizerinnen Prisca en Valeria liet doden. Pas na den gelukkigen oorlog tegen Licinius had Constantijn geen bezwaar meer, het bekend te maken, en gunde zelfs den overleden heidenkeizer de eer van een apotheose door den senaat. (316).

1365 37) Candidianus, Galerius' voorzoon bij een bijvrouw, was nl. verloofd met Daja's 7-jarig dochtertje, en mocht dus niet blijven leven om haar dood te wreken.

38) De beide ex-keizerinnen, hoewel vóór de vervolging christelijk gezind, moeten zich later van die leer hebben afgewend, en dat verklaart het weinige medelijden van Lactantius voor hun ellendig lot.

1370 HOOFDSTUK V.

NAAR DE ALLEENHEERSCHAPPIJ.

1375 Vol bezorgheid zag Constantijn, die zelf streefde naar de alleenheerschappij, dien snellen machtsaanwas van zijn medekeizer aan. Hij was in den oorlog met Maxim.[inus] Daja onzijdig gebleven, evenals Licinius indertijd in zijn oorlog met Maxentius, en had (evenals deze toen) gehoopt, dat beide zijn mededingers elkander zouden verzwakken, waarna hijzelf door gewapende bemiddeling zijn voordeel zou kunnen vinden. Maar nu kwam Lic.[inius] versterkt uit den strijd te voorschijn als zijn gelijke, als keizer over het heele oosten.

Bovendien kon hij L.'s gruwelen, hoewel zelf niet minder wreed, waarschijnlijk niet

- 1380 alle goedkeuren. Geheel nutteloos waren de volstrekt onschuldige en onschadelijke Prisca en Valeria vermoord. Daardoor maakte Lic.[inius] het nieuwe bewind bij de bevolking impopulair. De christenen, nauwelijks ontwaakt uit den roes van blijdschap om den val van hun vijand Daja, vreesden, bij dien nieuwen bloedigen terreur, spoedig voor hun eigen veiligheid.
- 1385 Ook de onzekere grens tusschen de gebieden der beide keizers bracht de verwijdering teweeg. 39) (z. vorige blz.) Want L. meende, evengoed als Const.[antijn], aanspraak op West-Illyrië te kunnen maken, en beschuldigde zijn collega, hem deze provinciën te hebben onttrooggeld. (Zos. lib. II, 18).
- 1390 Een aanleiding tot den strijd, die beide eierzuchtige veldheeren, evenzeer wenschten, deed zich weldra voor.
- 1395 Lic.[inius] poogde misbruik te maken van Constantijns verblijf in het verre Trier (herfst 313 tot herfst 314) door in Italië tegen hem te intrigeeren. Hij stuurde nl. zijn vertrouweling Senicio naar het westen, om diens broeder Bassianus, getrouwd met Anastasia, een zuster van Constantijn tegen hem op te stoken. Deze was door Constantijn tot caesar en bestuurder van Italië benoemd, maar met veel te weinig macht naar zijn zin. Gretig aanvaardde hij dan ook het heimelijk voorstel van zijn broer Senicio, en begon zich verraderlijk tegen Constantijn te wapenen. Maar deze ontdekte de doortrapte intrige, het Bassianus dooden, en eischte uitlevering van den gevluchten Senicio. Licinius weigerde en liet zelfs in het
- 1400 onzekere grensgebied Pannonië, in de stad Emona, niet ver van Venetië, de beelden van zijn mede-augustus afbreken, ten teeken dat hij dit land als het zijne beschouwde. (Anon. Vales. cap. V).
- 1405 De westersche keizer besloot nu hardhandig en doortastend op te treden. Vanuit het noorden (hij vertoefde nl. te Trier) rukte hij binnen het Donaugebied (Neder-Pannonië) en versloeg, aldaar, met slechts 20.000 man voetvolk en ruitery, het bijna tweemaal zoo sterke leger van zijn vijand bij Cibalae (Vinkovcze). Daarna bezette hij de naburige vesting Sirmium (Mitrovitza), waar hem de vrouw, het pasgeboren zoontje en de schatkist van den gevluchten Licinius in handen vielen. Voorts joeg hij hem na in de vlakte van Thracië, waar hij hem, na onderhandelingen geweigerd te hebben, een
- 1410 nieuwe nederlaag bezorgde bij Adrianopel ("in campo Mardienne", An. Vales. V). Licinius had zijnerzijds intusschen Valens zijn grenscommandant tot augustus 40) benoemd, zonder Constantijn erin te kennen. Toen hij dan ook nogmaals afgevaardigden tot den overwinnaar zond, eischte deze allereerst dat Valens van zijn rang werd beroofd, en Senicio werd uitgeleverd. Om zichzelf te redden, stemde Licinius daarin
- 1415 toe, liet zijn generaal Valens dooden, 41) en leverde Senicio uit als "aanstichter van alle kwaad," 42) waarna met deze hetzelfde gebeurde. — Bovendien moest Lic.[inius] heel zijn Europeesch gebied, behalve Thracië aan zijn zwager afstaan, (vrede van October 314).
- 1420 Dat Constantijn hem toen niet dadelijk al in den eersten oorlog vernietigde, waartoe hij stellig in staat was geweest, had de overwonning waarschijnlijk te danken aan de voorspraak van zijn vrouw Constantia.
- 1425 Daarna raakten de keizers oogenschijnlijk verzoend; voor het volgend jaar lieten ze zich zelfs beide tot consuls benoemen. Daarna verhieven ze, na gemeenschappelijk overleg, 17 Maart 317, hun zonen tot caesars. 42a). Zoo werden in het westen Crispus, gewettigde bastaard van Constantijn, hem geboren uit de bijzit Minervina, en diens halfbroer Constantinus, zoon van Fausta, en maar pasgeboren, — tot dien rang verhoogd; en in het oosten Licinius de jongere (Licinianus), nauwelijks 20 maanden oud.
- 1430 Officieel bleven beide keizers gelijk in aanzien, maar de macht van het westersche rijk overwoog verre dat van het oosten. Lic.[inius] zon verbitterd achter het masker van verzoening op wraak, en Const.[antijn]'s machtshonger was nog lang niet gestild. Het was duidelijk dat het Romeinsche rijk hen beide niet tegelijk als heerschers kon dulden.
- 1435 Noodlottig voor hemzelf speelde de oostersche keizer dien van het westen in de kaart. Hoewel het in zijn voordeel was geweest, de stadig aangroeiende christenen, vooral talrijk in zijn nu overgebleven, oostersche provinciën, ging hij uit wrok tegen zijn mededinger over tot vervolging.
- 1440 Zijn eerste en ergste grief gold de priesters, die vanaf den kansel Constantijn verre boven hem verheerlijkten als de ware strijder Gods. Wel baden zij ook voor hem in hun kerken, maar hij voelde dat dit officieel gebed niet van harte ging, en overschatte in zijn wantrouwige verbeelding hun geheime afkeer. Verder raakte ook hij, net als vroegere keizers, bevreesd voor hun half-politieke organisatie, die hij aanzag als een element van onrust in zijn rijk. Toch had hij, met wat juisteren kijk op hun geloofsleer van eerbied aan de overheid, zich wel van hun steun en trouw kunnen verzekeren. In plaats daarvan prikkelde hij tactloos hun haat.

Allereerst verbood hij de bisschoppen elkaar te bezoeken, en kerkvergaderingen te houden. Deze concilies waren nl. reeds lang ontaard tot gevaarlijke ovens van onderlingen twist, ja van ontevreden gestook tegen het gezag van heidensche keizers. Zijn verdere maatregelen herinneren aan Diocletianus. Zoo stelde hij, om beter op het leger te kunnen rekenen, het offeren daarvoor *verplicht*. 43) Wie hier niet aan voldeden, dus allereerst de christenen werden er uit gestooten. Ook uit zijn eigen hofstoet verdreef hij alle christenen. 44) verbande ze naar woeste, onherbergzame streken, of verlaagde ze tot den slavenstand, om anderen te dienen, terwijl hij hun goederen tot zich trok. Doch deze laatste, inhalige daad bracht hem dubbel voordeel. 1455 Want hierdoor beperkte hij meteen het aantal hovelingen en eunuchen, naar zijn zeggen "de muizen en kakkerlakken van zijn paleis." 45)

Maar ook tegenover andere rijke onderdanen gedroeg hij zich uiterst hebzuchtig en wreed. Velen veroordeelde hij zonder schuld, alleen om willekeurig hun goederen te confiskeeren. 46) Zelfs wie lang overleden waren, bracht hij voor dat doel op de lijst der gevonnisten, en ontnam dan hun erfgenamen hun wettig bezit. Aan de vrouwen van zijn verbannen en totaal geruïneerde slachtoffers vierde hij zijn lage driften bot, of leverde ze daartoe over aan zijn slaven. 1460 Toch plaagde deze oude wellusteling de christenen met het hypocriete bevel, dat mannen, en vrouwen, zoogenaamd voor de zedelijkheid, afzonderlijk godsdienstoefeningen moesten houden. Vrouwen mochten slechts bij haar eigen sexegenooten biechten en catechismus leeren. Bisschoppen die daaraan weerstand boden werden gedood, of als dwangarbeiders in de bergwerken gestuurd, en hun kerken gesloopt of gesloten. 47) Ja, hij liet zelfs weer de kruisdood, die Constantijn om christelijk gevoel te sparen had afgeschaft, bij voorkeur gebruiken tegen zijn slachtoffers. Zoo bleek hij een herleefde Galerius, en ontpopte zich hoe langer hoe meer als een onverdraagzaam bijgeloovige heiden, 48) die zich omgaf met egyptische waarzeggers en vogelzieners, en zelfs weer ingewandoffers raadpleegde. 1470 Daarom daalde hij dan ook in achtung bij de verlichte, van bijgeloof verlost heidenen, zooals literatoren, sofisten, juristen, ja bij alle intellektueelen, en hij haatte ze wederkeerig. Deze militaire woesteling noemde uit totale onkunde inzake 1475 letteren en wetenschap deze een "openbare pest", 45) vooral het bedrijf van rechters en advokaten. Hij vond ze niets dan nuttelooze praatjesmakers, waar hij wel een beetje gelijk aan had in dezen tijd van leege rhetoriek en woordenzwimel. Overigens achtte hij alle geordende rechtstoestanden in zijn rijk overbodig, daar toch alles 1480 moest buigen voor zijn willekeur, waarmee hij naar believen zijn onderdanen van vrouwen of vermogens beroofde.

Eén goed gevolg had zijn schraapzucht; hij was een zuinig financier, en verspilde niet noodeloos de middelen van de schatkist. Ook waren door de vele confiscaties ten koste van rijke stadsbewoners hooge belastingen niet noodig, zoodat de armeren het goed onder hem hadden. Vooral bevoorrechtte hij zijn vroegere standgenooten, de landjonkers en boeren, zoowel uit saamhorigheidsgevoel, als omdat hij begreep dat van goede landbouw en veeteelt de welvaart van zijn gewesten afhing. 1485 Doch op de christelijke meerderheid van deze oostersche bevolking kon hij *niet* vertrouwen. Ook zijn leger, al bestond het thans geheel uit heidenen, was niet meer zoo weerbaar als vroeger, daar het beste deel, de Illyrische legioenen, indertijd met de diocesan Pannonia (=Illyricum) en Moesia [indertijd] door Constantijn was ingepalmd. (314) Dit bleek dan ook in den komenden oorlog met Constantijn. 1490 Deze aasde al lang op een gelegenheid daartoe, en vond haar eindelijk bij een voorgewenden inval der Gothen in Thracië, die, wanneer wij Jornandes XXI mogen gelooven, 49) door Constantijn was gekocht en betaald als een handig comediespel. Hij 1495 trok Thracië, Licinius' gebied, nu binnen, versloeg de Gothen zoogenaamd, maar liet de buitgemaakte "gevangenen" heimelijk werven voor zijn leger. Toen Lic.[inius] zich terecht over schending van zijn territorium beklagde, brak de oorlog uit. (Zomer 324).

Deze tweede, trouwelooze oorlog tegen zijn medekeizer, had nog meer dan al zijn vorige veldtochten, uiterlijk het aanzien van een godsdienstoorlog, ja een kruistocht. Als altijd in den aanval, trok hij met zijn pas versterkt leger van 100.000 man, onder de vanden van het Christusteecken, tegen zijn collega op. Deze, onvoorbereid, concentreerde snel zijn nog veel talrijker troepen in Thracië, vuurde 1505 ze aan door hun voorvaderlijke adelaars en godenbeelden en gunstige orakelspreuken, en poogde zijn vijand den overtocht over den Ebrus (Maritza) te beletten. Dit scheen te lukken, want een tijdlang lagen beide legers werkeloos langs de oevers tegenover elkaar. Daarop verzon C.[onstantijn] een krijgslist. Hij leidde Licinius' aandacht af, door bij een zeer nauw gedeelte van de rivier, gevulde boomstammen bijeen te 1510 brengen, om hem te doen wanen dat hij daar een brug wou bouwen. Natuurlijk deed zijn tegenstander aan den overkant hetzelfde. Maar plotseling, op een heel andere plek,

waar de rivier doorwaadbaar was, sprong hij te paard door het water met een twaalfstal ruiters, stortte zich bij verrassing op den vijand, die daar toevallig ongedekt was, en richtte onder diens voetvolk een groote slachting aan. Intusschen had zijn overige
 1515 ruitery en infanterie zijn onstuimig voorbeeld gevolgd, en stormde ook, dwars door den stroom, naar den anderen oever. Zoo ontspon zich de slag in de vlakte van Adrianopel, waar Constantijn, met den schrik als bondgenoot overwon, (3 Juli) 50) en weldra 34.000 dooden, meerendeels van den vijand, het veld bedekten. Toen snelde hij
 1520 Daartoe liet hij ook zijn vloot van 200 oorlogsschepen vanaf den Piraeus naar het noorden stevenen. Bevelhebber was zijn oudste zoon, de kroonprins *Crispus*. Gaan we even zijn verleden na. Zijn geboortjaar is onzeker, maar vermoedelijk 306 (vlgs. Seeck: 307). 49) Constantijn had hem verwekt bij een concubine Minervina, daar in zoo'n zwervend soldatenleven onwettige omgang met vrouwen uit den legerstros,
 1525 marketentsters of slavinnen, regel was. Deze bastaard nu was later geëcht, en van jongsaf gedrild in het vak van zijn vader, den militairen dienst. In 317, 1 Maart werd hij tot caesar benoemd, tegelijk met zijn halfbroer Constantinus (toen pas geboren) en Licinianus, het zoontje van Licinius en Constantia, die nauwelijks 20 maanden was. Mogelijk vanaf dit jaar of nog eerder (op
 1530 zijn vroegst 314) kreeg hij tot leermeester den christen-redenaar Lactantius, die toen juist naar het westen, vermoedelijk naar het cultureele centrum Trier in Gallië was gereisd, daar ook de keizer hier 314 (Jan.-Oct.) en 316 (Jan.-Febr.) vertoefde. Maar deze geestesontwikkeling was maar bijzaak vergeleken bij de militaire leerschool die hij moest doorloopen. Reeds in 320, op zijn veertiende jaar overwon hij op een
 1535 veldtocht Franken en Alemannen. We lezen een hooggestemde lofspraak over zijn militaire talenten in een feestrede van 321, 1 Maart ter eere van de *quinquennaliën* (vijfdejaarsbegin) van de zg. "regeeringen" der tweewestelijke caesars. 50a). Bij die gelegenheid was de prins, na zijn prestaties aan den Rijn, naar het paleis van zijn vader te Sirmium (Pannonië) ontboden, en toonde toen al, bij zijn marsch
 1540 daarheen, dezelfde onvermoeibare snelheid en gehardheid als zijn vader. In dit jaar benoemde Constantijn hem tevens, evenals zijn broer Constantinus Jr. tot *consul*, en huwde Crispus uit aan een zekere Helena, bij wie deze al in het volgende jaar (322, 30 Oct.) een kind kreeg. 50b). Doch het consulaat der beide prinsen werd in Licinius' rijkdeel niet erkend, evenmin als de westersche consulaten der volgende jaren. Dit
 1545 bewijst de stijgende vijandschap der beide opperheerschers, en meteen de onmogelijkheid dat Crispus' vrouw Helena een dochter van Licinius zou zijn geweest. 51) Na te land tegen de barbaren zijn militaire bekwaamheid te hebben getoond, moest Crispus weldra, in den 2en oorlog tegen Licinius ook ter zee, als admiraal, zijn
 1550 talent bewijzen. Toevallig was de zuidwestenwind hem gunstig, zoodat hij tegen den stroom in, die in den Hellespont van het N.O. naar het Z.W. loopt, den nauwen trechter van die zeestraat kon binnenzeilen. Aan den mond daarvan, voor den ingang van den Propontis, wachtte hem de veel talrijker zeemacht van den vijand, ongeveer 350 galeien,
 1555 meerendeels bemand met Grieksche Klein-Aziaten, Phoeniciërs en Egyptenaren, onder bevel van Amandus of Abantos, waarschijnlijk noch een Griek noch een Romein. Al deze inderhaast gepreste oosterlingen vochten niet voor hun eigen zaak, en waren, van nature toch al onkrijgshaftig, niet opgewassen tegen Crispus' vloot, bemand met Illyriërs, Grieken en Spanjaarden. Deze had trouwens nog een ander voordeel. Dit
 1560 bleek bij zijn plotselingen aanval, toen hij met zijn kleine snelle schepen zich stortte temidden van de zware, lompegebouwde galeien van den vijand, (vlg. de Eng. Holl. vloot tegen de Spaansche in 1588). Door hun lastige beweegbaarheid konden zij in die nauwe ruimte niet snel genoeg manoeuvreeren maar drongen dicht opeen en verbrijzelden elkaar door den druk, zoodat Crispus er heel wat kon doen enteren, de
 1565 bemanning vernietigen, en er andere in den grond deed boren. Toen de nacht het gevecht be-eindde, kon Abantus, die de veel kleinere vloot van zijn tegenstander eerst had veracht, nauwelijks het treurig overschot van zijn scheepsmacht in de Kl. Aziat. haven van Ajax, terwijl Crispus de zeilen deed strijken voor Eleous (in Thracië).
 1570 De tweede dag stak een sterke noordenwind op, waardoor Abantus uit zijn haven naar het Z.O. kon zeilen, den vijand tegemoet, die daardoor werd stilgelegd. Hij aarzelde echter om snel door te varen, en liet zoo het juiste oogenblik tot den aanval ongebruikt voorbijgaan. Zoodra beide vloten elkaar waren genaderd, keerde de wind geheel om tot zuidwest, dreef Abantus terug, en gaf Crispus kans tot een nieuwen
 1575 aanval, waarbij hij heel wat schepen van den ander in den grond deed zinken. Bovendien wierp een sterk opstekende storm als bondgenoot de meeste overige schepen van A. te pletter tegen de rotsen van Kl. Azië.

Slechts 4 van de 350 schepen wist hij met zich te redden in overhaaste vlucht naar Chalcedon.

1580 Intusschen werd Licinius' positie in het belegerde Byzantium hoe langer hoe
gevaarlijker. Constantijn had rondom de muren van de stad hier en daar wallen laten
bouwen van dezelfde hoogte waarop hij houten torens oprichtte die met hun slingertuig
en geschut de soldaten daarbinnen bestookten. Op sommige plaatsen had hij den bouw
1585 van deze wallen achterwege gelaten, en bebeukte daar met stormrammen de steenen muren
van de stad. Langer verdediging was onmogelijk, vooral nu zij ook, van de zeezijde
zou worden omsingeld. Daarom besloot Lic.[inius] met de krijgskas te vluchten naar
Chalcedon in Kl. Azië, waar hij nieuwe troepen hoopte te lichten. Want slechts een
klein gedeelte van zijn macht had hij in overtocht over de Propontis in veiligheid
gebracht. Zijn onderbevelhebber Martinianus verklaarde hij tot Caesar en zond hem in
1590 't Z.W. naar Lampsacus aan den rechteroever van de Hellespont, terwijl hijzelf den
Bosporus-oever poogde te bewaken. Maar hij kon Constantijn niet beletten, 2 mijlen
ten Z. van Chalcedon met een groote overmacht te landen, en werd zóó beslissend en
moorddadig verslagen, dat er van zijn 70.000 man troepen maar 30.000 overbleven. 52)
1595 Nu bleek het hoe onvoorzichtig hij had gehandeld, zijn leger in tweeën te verdeelen,
want hijzelf was al verslagen toen Martinianus vanuit Lampsacus hem te hulp kwam, die
eveneens tegen C. de nederlaag leed. Hierna gaf het hopeloos ingesloten en
uitgehongerde Byzantium zich over, en ook Chalcedon opende voor den keizer zijn
poorten.

Op de hielen gevolgd door C.[onstantijn] vluchtte Lic.[inius] met vrouw en kind en
1600 zijn sterk gedund leger naar de hofstad Nicomedia. Hier liet hij, na een kort beleg,
om onderhandelingen verzoeken door zijn vrouw Constantia. Deze kreeg van haar
halfbroeder Const.[antijn] de verzekering onder eede, dat het leven van haar man
gespaard zou blijven en haar zoontje het Caesar-ambt zou behouden, waarna de oude
overwonneling te voorschijn trad en het keizerlijk purper aan de voeten van den
1605 overwinnaar legde, (najaar 324).
Martinianus werd gevangelijk naar Cappadocië gevoerd; Licinius met vrouw en kind naar
Thessalonika gezonden, om daar als particulier in veiligheid te leven. Maar het
volgend jaar werd hij bij verrassing opgelicht uit huis, en eer zijn vrouw nog voor
hem kon bemiddelen, met schending van den eed geworgd. (Zos. II, 28). Tot motiveering
1610 van die daad diende de bewering, dat Constantijns oud-strijders den dood van hun
voormaligen, nog steeds gevaarlijken vijand eischten, en dat deze, doortrapt als hij
was, met zijn eigen afgedankte soldaten, ja zelfs met Gothen van over den Donau
samenpande, om weer keizer te worden. De waarheid was, dat Constantijn zoo'n
usurpatie van het purper, als eens zijn schoonvader de ex-keizer Maximianus had
1615 geprobeerd, toch maar liever een tweede maal wou voorkomen. Voor dit doel kon geen
eedbreuk hem deren.

Dit was nu na Maxentius en Bassianus, al de derde zwager, die deze brave
christenbeschermer doodde. Wanneer zouden zijn eigen, nog nadere bloedverwanten aan
de beurt komen voor den beul?

1620 39) Pas bij de definitieve verdeling van den Staat in het Oost- en West-Romeinsche Rijk (395)
werden nauwkeurig de grenzen tusschen beide deelen bepaald.

40) De schrijvers noemen hem weliswaar caesar, maar volgens munten was hij augustus.

1625 41) Volgens Anon. Vales. werd Valens eenvoudig van zijn rang beroofd; Zosimus (II. 20) drukt
zich dubbelzinnig uit en geeft te raden, dat hij ook werd ter dood gebracht; Aur. Vict Epit.
schrijft zijn dood toe aan Licinius.

42) Hoewel geen enkel document iets vertelt van de uitlevering van Senicio, meen ik toch dat
Zosimus, die Valens "de aanstichter van alle kwaad" laat noemen, daarmee bedoelt: Senicio.

42a) Anonym. Val. 5, 19, Cons. Hydatiana en Paneg. X.

1630 43) Vita Const. Euseb.[ius] I, 54.

44) Id. I, 52.

45) Aur. Victor Epitome de Caes. 41.

46) Vit. Const. Eus.[ebius] I, 55.

47) Id. II, 4.

1635 48) Volgens Socr.[ates] I, 4 verbood hij bovendien de bisschoppen, met heidenen om te gaan om
christelijke propaganda te beletten.

1640 49) Daar hij door Constantijn als zijn zoon werd erkend, is hij waarschijnlijk geboren in een
tijd, dat Constantijn rijk en machtig genoeg was, om zich die weelde te kunnen veroorloven,
d.w.z. na 305, toen hij zijn vader in Brittannië trof, en weldra troonopvolger werd. Als
vroegste geboortejaar kan dus gelden: 306. Eerder kan moeilijk, want dan zou Minervina hem met
of zonder kind vergezeld, of hem anders, lang daarna, alleen en onbeschermd, gevolgd moeten
hebben, wat geen van tweeën waarschijnlijk is. Ook later dan 306 kan niet, daar Crispus al in
322 zijn eerste kind kreeg bij zijn wettige vrouw Helena, en wel niet voor zijn vijftiende
jaar getrouwd zal zijn geweest, (z. Cod. Th.)

1645 Seeck beweert wel, dat keizerszonen gewoonlijk werden uitgehuwelijkt "ab ipso fine pueritiae"

en verstaat daaronder vanaf hun 14de jaar, maar dat is onjuist, daar de pueritia gerekend werd te duren tot het 17de jaar.

50) Cons. Hydatiana en Zos. II, 22-25.

50a) Paneg. X, 2, 36 en 37.

1650 50b) Cod. Th. IX, 38, 1.

51) Dit beweert o.a. Seeck, Die Verwandtenmörde Konstantius des Groszen. (Zeitschr. für wissenschaftl. Theologie.)

52) Zosimus aan wien dit alles is ontleend, geeft als getallen op: 130.000, waarvan er 30.000 overbleven maar hij vergeet dat Lic.[inius] ongeveer de helft van zijn leger met Martinianus naar Lampsacus had gezonden.

1655

HOOFDSTUK VI.

CRISPUS EN FAUSTA.

Om denzelfden tijd bleek ook een verwijdering te zijn ontstaan tusschen den keizer, en zijn oudste zoon Crispus. Deze was toen nl. niet herbenoemd voor het bestuur van Gallië, maar werd, hoewel hij caesar bleef, vrijwel gevankelijk gehouden aan het hof van zijn vader.

1660

Dit trof des te pijnlijker, daar Crispus al vóór den oorlog met Licinius, in het begin van 324 tot het eereambt van consul was verkozen.

1665

Wat was de oorzaak van zijn ongenade?

Allereerst werd zijn vader *jaloersch* op de geweldige volksgunst die veeleer zijn achttienjarige zoon, jong en innemend, dan hemzelf, den vijftig jarigen keizer, te beurt viel na hun beider overwinning op Licinius. Ook bij de soldaten was de prins, die reeds als kind onder hen verkeerd had, uiterst populair. Wellicht liet hij zich daar te veel op voorstaan, wat het wantrouwen wekte van Constantijn.

1670

Bovendien bestaat er in alle absolutistische staten een natuurlijke tegenstelling tusschen den vorst en den troonopvolger, die vaak anders dan zijn vader zou willen regeeren, volgens de ideeën van een jonger geslacht, en daarom door hem gevreesd wordt als een gevaarlijke mededinger.

1675

Tenslotte heeft Crispus mogelijk, tot grooteren argwaan van zijn vader de meeneedige vermoording van Licinius afgekeurd, en ook het feit dat diens zoontje Licinianus, in strijd met het verdrag van 324, als caesar bleef afgezet, en werd vervangen door *Constantius*, den tweeden zoon van Constantijn. (8 Nov. 324). 53a)

Doch de feitelijke bewerkster van zijn ongenade was zijn stiefmoeder Fausta.

1680

Was inderdaad, zooals Zosimus en Zonaras 53b) beweren, wraak wegens een teleurgestelde passie haar drijfveer, en speelde zij tegenover Crispus, hoewel hij getrouwd was, de rol van een Phaedra?

Of was het eerezucht om haar eigen drie kinderen het troonrecht te verzekeren ten koste van haar stiefzoon, die hun daartoe in den weg stond?

1685

Beide eigenschappen, zoowel toemeloze *losbandigheid* als *eerezucht*, waren overerfelijk in het geslacht der Herculiërs, waaruit zij stamde. Haar vader Maximianus misbruikte zelfs de lichamen van gijzelaarsters, die wegens schulden in den kerker waren geworpen, en voor haar broer Maxentius, was tijdens tyrannie, geen enkele Romeinsche dame van aanzien veilig. Daarnaast hadden beiden een brandende, maar bruto-onhandige eerezucht. De oude Maximianus Herculus had slechts op bevel van Diocletianus het purper neergelegd, maar riep zich daarna nog tweemaal tot imperator uit, telkens zonder succes.

1690

Diezelfde oven van eerezucht en verboden passies smeulde nu ook in zijn dochter Fausta. Mogelijk waren er, bij haar gestook tegen Crispus, beide driften in het spel. Niet dat zij geen liefde voelde voor haar wettigen man, Constantijn, want zij had hem eens, nu veertien jaar geleden, het leven gered, met opoffering van haar eigen vader. Maar hij was zooveel ouder dan zij, en nu leek zijn knappe, kranige zoon Crispus, zooals hij, achttienjarig overwinnaar, terugkwam uit den oorlog, precies het verjongde evenbeeld van zijn vader. En zij was nauwelijks dertig, en voelde zich vaak, om zaken van staat, door haar man verwaarloosd. Geen wonder dan ook, dat zij met haar hittig temperament weldra in hevigen hartstocht jegens haar jongen stiefzoon ontlaaide.

1695

Maar aanvankelijk poogde zij dien verboden drang angstvallig te verbergen, zoo mogelijk te smoren. Geen beter middel daartoe, dan door eerezuchtige moederzorg voor haar eigen zonen zichzelf een haat tegen Crispus te suggereeren.

1705

Eerst lukte het haar, hem bij den keizer in vage verdenking te brengen van staatsgevaarlijk, zonder hem nog van een bepaalde daad te betichten.

Weldra kwamen ook *kerkelijke* twisten de tweedracht tusschen vader en zoon verergeren. Voor de synode van Nicaea begon, was de keizer, door toedoen van zijn hofprediker

1710

Hosius, meteen een gunsteling van Fausta, al gewonnen voor de orthodoxe partij. En de keizerin wedijverde natuurlijk in fel-katholieke gezindheid met haar man. Een christelijk zondebesef om haar eigen verholten, maar nog niet gesmoorde hartstocht

- 1715 dreef haar tot steeds strenger devotie. Maar geen trouwe kerkgang, geen zelfkastijding tijdens de groote vasten vóór Paschen – toen bij Christenen vaak gebruikelijk – kon den duivel in haar dooden. Intusschen stelde Crispus, als jong officier, waarschijnlijk weinig belang in theologische debatten, en verachtte al dat opzichtig vroom gedoe van keizer en hof. 53c)
- 1720 Toen dan ook na afloop van de synode (begin Aug. 325) Constantijn op raad van Hosius Arius met nog 3 anderen verbande, en de overige Arianen vervolgde, keurde Crispus deze onverdraagzame politiek vermoedelijk af. Ook aan 's keizers hof te Nicomedia, alsook onder de officieren en beambten moet dit ontevredenheid hebben verwekt, en velen wachtten slechts op een gunstige kans om hun heimelijke ariaansche 53c) of zelfs heidensche gezindheid openlijk te toonen.
- 1725 De heidenen uit deze oppositiepartij hoorden grootendeels tot de voormalige militairen en ambtenaren van Licinius die veelal tot den dienst van Constantijn waren overgegaan; de ariaansch-gezinde christenen waren niet zoozeer aanhangers van Arius, als wel van de clericale tyrannie der homo-ousianen. Om wie scharden zich nu al deze ontevreden elementen?
- 1730 Niet om een der stiefbroers van Constantijn, want die waren daartoe te onbeduidend. Ook niet rondom Licinius' weduwe Constantia, want hoewel zij Ariaanschgezind was 54c) en Constantijn de meenedige vermoordding van haar man kon wijten, toch was zij te zachtmoedig, om aan wraak te denken. Ook wist zij, dat haar broer ondanks alles haar persoonlijk liefhad en vereerde, en haar zelfs had uitgenoodigd, bij hem aan het hof te komen, wat zij mogelijk voor de toekomst van haar zoon had aangenomen. Bovendien was zij met den veertig jaar ouderen Licinius, aan wien zij om staatsredenen was uitgehuwelijkt, nooit gelukkig getrouwd geweest, en dit deed haar waarschijnlijk berusten in zijn gewelddadigen dood. Ook de wederrechtelijke achterafstelling van haar zoontje Licinianus, voor wien zij Oct. 324 nogwel het caesaraat had bedongen,
- 1740 verdroeg zij geduldig, vertroosting vindend in haar geloof, en onbewust van wat haar jongen weldra boven het hoofd hing. Tot wien moesten zich de ontevreden dan wenden om steun? Waarschijnlijk tot Crispus, die mogelijk in godsdienstzaken neutraal was, maar die zijn gedwongen werkeloosheid en de schandelijke bewaking aan het hof van zijn vader kwalijk kon verdragen. Mogelijk zullen Arianen en heidenen hem compromitteerende brieven om hulp en voorspraak hebben geschreven. Of mogelijk heeft een samenzwering van beide partijen hem en den jeugdigen Licinianus onvoorzichtig tot imperator willen uitroepen.
- 1745 Maar ongetwijfeld was de houding van Crispus jegens zijn vader loyaal, daar deze zelf, veel later, de onschuld van zijn zoon openlijk erkende. Doch in dezen tijd van gespannen kerketwist viel het Fausta licht, haar stiefzoon bij den toch al zoo wantrouwen keizer te betichten *alsof hij kettersch gezind was, en met behulp dier ontevredenen streefde naar den troon*. Ook wees zij hem op den toekomstige dreiging van Licinianus, die mogelijk eens den dood van zijn vader zou wreken.
- 1750 Blindelings geloofde de keizer haar, die hem eens het leven had gered, zonder naar de vermaningen van zijn moeder Helena te luisteren, die pleitte voor haar kleinzoon wat zij kon. Zijn eerste daad was, den 17en Sept. 325 een edikt uit te vaardigen tegen deze vermeende samenzwering van zijn zoon. (Cod. Th. IX, 1,4). Zonder den naam van Crispus hier in te noemen, moedigt hij hierin elk van zijn rechters, edelen en hovelingen aan, om ronduit aan den keizer te zeggen, wat ze mochten weten over hem, "die tot dusverre met geveinsde eerlijkheid hem had bedrogen." En natuurlijk ontbrak het niet aan delatoren, die hoopten in de gunst van den keizer te komen door zijn zoon nog
- 1760 erger dan ooit bij hem te belasteren. Maar zijn vader aarzelde nog steeds, op deze vage, meest onbewijsbare beschuldigingen in te gaan. Voorloopig beperkte hij zich ertoe, het grootste deel van de troepen die onder hem en Crispus tegen Licinius hadden gevochten, en bij wie de prins heel populair was, voorzichtigheidshalve te *ontslaan*. 55) Om ze echter tevens aan zich te verplichten, overstrooide hij ze met rijke geschenken bij hun heengaan. (Lente 326). Het was juist het twintigste regeeringsjaar van den keizer, en nadat hij aan het begin daarvan zijn jubileum te Nicomedia had gevierd (25 Juli 325) zou hij aan het eind van dit jaar (dus in 326) zijn vicennaliën te Rome, de oude hoofdstad, herhalen. Voor dit doel trok de keizer met heel zijn hof in de lente van 326 (begin Maart) op
- 1775 reis over land van Byzantium naar Italië. In dien stoet van hoogwaardigheidsbekleeders en lakeien werden zoowel Crispus als Licinianus gevankelijk meegevoerd onder steeds strenger bewaking. Maar onderweg kreeg Fausta, die haar man overal volgde, plotseling medelijden voor

- 1780 haar onschuldig gekwelden stiefzoon, en hierdoor ontwaakte opnieuw haar oude passie. Eerst bepraatte zij Constantijn, zijn zoon meer vrijheid van beweging te laten, daar zij thans niet meer voor hem vreesde, en zodoende werd hij niet meer zoo streng bewaakt. Daarna wist zij haar stiefzoon toch binnen haar tent te lokken, en smeekte hem bij 'n geheim, hartstochtelijk onderhoud, om met haar samen te ontvluchten, en eenmaal in volle vrijheid, de heerschappij over het rijk met haar samen te deelen.
- 1785 Hij weigerde verschrikt dit schandelijk aanbod, en wekte zoo haar toorn. Terwijl zij nog twistten, kwam ineens Constantijn hun samenzijn overvallen, en vroeg met feilen argwaan naar de oorzaak. Uit wraak nu betichtte Fausta, als een andere Phaedra, thans haar stiefzoon bij den keizer van een poging tot overspel en ontvoering, en samenspanning tegen zijn gezag.
- 1790 Vergeefs bepleitte Crispus zijn onschuld; vergeefs getuigde de elfjarige Licinianus in zijn voordeel. De keizer geloofde de vrouw die hij liefhad meer dan ieder ander, liet hen beiden, geboeid, binnen zijn tent verbergen, en besloot hen te doden, zonder rechterlijk verhoor.
- 1795 Toen de duisternis dien dag beëind[ig]de, beval de keizer, in het diepst van den nacht, een zijner vertrouwdste officieren, om Crispus en Licinianus buiten het legerkamp te brengen, en hen heimelijk, in de nabije bergen van Istrië, te vergiftigen. Zoo gebeurde het: in de buurt van Pola stierven beide ongelukkige prinsen, in den bloei van hun jaren.
- 1800 Den volgenden morgen reisde het heele hof weer verder, de oostelijke Alpenrand die Italië omringt, over naar Aquileja, en eerst langzaam kwamen de hovelingen iets te weten van Crispus' dood. 56)
- De keizer verried echter zichzelf door in Aquileja, waar hij langen tijd vertoefde, nog vervuld van toorn om het vermeende bedrog van zijn zoon, eenige strenge wetten uit te vaardigen tegen ontucht, en al wat daarmee samenhang.
- 1805 Zij dienden meteen als aanvulling van de reeds bestaande Lex Julia de stupro, maar werden niet als deze, door rechtvaardigheid ingegeven, maar door een wreede onverbiddelijke wrok.
- Allereerst publiceerde hij 1 April 326 een slechts fragmentair bewaarde wet tegen de ontvoering van meisjes en vrouwen. 57)
- 1810 Zoo dit tegen haar zin gebeurde, dan werd alleen de schaker gestraft door hem gesmolten lood in de keel te gieten. Had zij het echter goed gevonden, dan werd de schaker toch even streng gestraft, maar het meisje beroofd van haar erfrecht. Medeplichtigen deelden in de straf van den schaker, indien echter de ouders tot de schaking hadden toegestemd, dan werden zij verbannen. (Cod. Th. IX, 24, 1).
- 1815 Drie dagen later werd het vervolg van deze wet verkondigd, waarbij minderjarige meisjes werden beschermd tegen sexueel misbruik van de zijde van hun voogden. (Cod. Th. IX, 8, 1).
- Vermoedelijk om denzelfden tijd kondigde hij een andere wet af, om kuische vrouwen te beschermen tegen valsche beschuldigingen. Geen enkele man mocht een hem vreemde vrouw aanklagen wegens overspel, alleen haar mannelijke bloedverwanten (volle broers, halfbroers of volle neven) en haar eigen echtgenoot had daartoe het recht. Dit is duidelijk ingegeven door het geval van Crispus, wiens tegenaanklacht tegen Fausta de keizer niet geloofde, daar zij geen mannelijke bloedverwanten bezat die haar konden beschuldigen en ook haar eigen man haar voor onschuldig hield. (Cod. Th. IX, 7,2).
- 1825 Kort daarna volgden nog twee andere edikten, een van 29 Mei 326, tegen vrijgeboren vrouwen die zich aan hun slaven vergooien, en met de doodstraf worden bedreigd, 58) en een ander edikt dat getrouwde mannen verbood om concubines bij zich aan huis te hebben, ("penes se habere") wat evenwel het concubinaat nog niet ophief. (14 Juni 326). 59)
- 1830 Na een lang verblijf in Noord-Italië reisde de keizer in den zomer van dit jaar naar Rome, waar hij 18 Juli zijn intocht deed, omjubeld door volk en senatoren, en weldra het hooge paleis van Nero betrok.
- Maar al waande hij zich voortaan veilig voor Crispus, die hem nooit iets had misdaan, hij was het niet voor zijn eigen geweten, dat hem steeds feller folterde.
- 1835 En daarbij bleef het niet. Hoewel Constantijn zijn trawanten het strengste stilzwijgen had bevolen, en het gerucht had laten verspreiden, dat Crispus en Licinianus aan een plotselinge ziekte waren gestorven, het geheim lekte uit aan het hof.
- 1840 Maar deze praatjes om hem heen deerden den keizer niet. Hardnekkig verborg hij voor zijn omgeving, welke wroeging hem doorwondde, en toonde haar steeds het eendere, strakke, strenge gelaat.
- Alleen zijn moeder Helena, aan wie hij steeds zijn vonnis over Crispus had verzwegen, en die nu alles wist, vermocht zijn ziel te openen. Liefde en meelij voor haar kleinzoon, wiens onschuld zij al vroeger had bepleit, gaf haar den moed tot open

- 1845 taal. Maar in die liefde mengde zich haar oude wrok tegen de trotsche vorstendochter
Fausta, die jarenlang haar, de moeder van den keizer, om haar lage afkomst had
vernederd, en ternauwernood aan het paleis geduld. Daartegen verzette zich haar
zelfbesef: zij wilde haar invloed op haar zoon, haar onttroggeld door Fausta,
herwinnen, en voor twee zulke eierzuchtige vrouwen als zij beiden was tegelijk geen
1850 plaats aan dit hof. Zoo wees zij Constantijn op Fausta's eigen eierzucht, en hartstochtelijken, ja
hysterischen aard, en verzekerde hem dat zij Crispus belasterd had. Wellicht had zij
er zelve naar gestreefd, om met behulp van haar stiefzoon, den keizer van den troon
te stooten, en zelve te heerschen. Zoo spookte thans, behalve wroeging ook nog angst
1855 voor eigen eer en veiligheid door het argwanend brein van den monarch. Maar nog altijd aarzelde hij, zijn vrouw voor een bedriegster te houden zonder nader
bewijs. Totdat op zekeren dag Fausta werd betrapt in de armen van een verachtelijke renbode
des keizers. 60) Dit overtuigend staaltje van haar ontuchtige natuur bracht den
1860 bedrogene tot een beslissing. Hij veroordeelde haar, de moeder van zijn drie
overgebleven zonen, en eens de redster van zijn eigen leven, ter dood. Hij gelastte
zijn eunuchen, haar onder te dompelen in een kokend bad, waar zij stierf door
verstikking. 61) Dit gebeurde in het diepste geheim, in de stilste vertrekken van het paleis te Rome,
1865 vermoedelijk in den zomer van hetzelfde jaar, waarin hij Crispus liet vermoorden. 62)
Doch deze nieuwe gruweldaad, de dood van Fausta, die hij als een verkapte heiden had
geofferd om den schim van Crispus te verzoenen, stilde niet de wroeging die hem bleef
martelen als de moordenaar van zijn eigen zoon. Er restte hem niets dan in een roes
van nieuwe, rustelooze daden de kwelling van zijn kwaad geweten te smoren. Zoo moest
1870 hij dan weg uit Rome, weg uit het oude paleis van Nero, waar de wanden hem
fluisterden van zijn eigen even wreede daden, weg en weer terug naar het oosten.
- 53) Anon. Vales. 29; Socr.[ates] 1, 4; Sozom.[enus] 1, 4.
- 1875 53a) Terzelfder tijd – 8 Nov. 324 – werd zijn jongere stiefbroer Constantius, toen nog geen
zeven jaar, tot Caesar benoemd. Maar het is hoogst onwaarschijnlijk dat deze toen al met het
bestuur van Gallië werd belast, zooals Gibbon op grond van Julian. Orat. I. aanneemt
53b) Zosinus [Zosimus] II, 29; Zonaras XIII.
53c) Het is opmerkelijk dat vooral Arianen en heidenen (Philostorgius en Zosimus) de
nagedachtenis van Crispus verheerlijken, en niet de Katholieken.
- 1880 54) Socrates I, 60; Sozomenus II, 27.-.
55) Cod. Th. VII, 20, 2.
56) Dat zijn dood aan verdenking van ontucht moet worden toegeschreven blijkt:
Ie) Uit de overeenstemming van 4 getuigen van verschillend geloof, nl. Zosimus (heiden, ca.
1885 475) lib. II, 29; Philostorgius (ariaan, ca. 400) lib. II, 4; de Artemii Passio 43. (orthodox)
en Zonaras (orthodox), terwijl het zich, met eenigen goeden wil, ook laat lezen uit het
anonyme Epitome de Caesaribus: ("Fausta conpuge, ut putant, suggerente") en het Chronicon
Paschale.
IIe) Uit 5 fragmenten van edikten tegen ontucht die Constantijn alle om denzelfden tijd heeft
uitgevaardigd, (zie volgende blz. in den tekst).
- 1890 IIIe) Eutropius, Eusebius-Hieronymus (Chronicon) Aurelius, Victor en Sidonius Appollinaris
vermelden wel alleen dat Constantijn eerst Crispus en daarna Fausta doodde, maar deze
getuigenissen sluiten verdenking van overspel niet uit. Evenmin het stilzwijgen van Anonymus
Valesius, pars I hierover. Wat Licinianus betreft, twee getuigen Eutropius en Euseb-Hieronymus
1895 (Chronicon) verklaren dat hij tegelijk met Crispus werd gedood, zoodat ik de bewering van
Seeck dat hij nog tot 336 verder leefde in twijfel trek. Temeer, omdat de bewijsplaatsen
waarop hij steunt (Cod. Th. IV, 6, 1 en 2) verkeerd zijn uitgelegd. Allereerst is hier niet
sprake van Licinianus, maar van "filius Liciniani", de zoon van zekere Licinianus, en
bovendien verbiedt het veelvuldig voorkomen van de namen Licinius en Licinianus door het heele
rijk twee zoogenoemde personen te vereenzelvigen.
- 1900 57) Wel draagt de tekst gewoonlijk het opschrift "de raptu virginum ac viduarum", maar één der
varianten heeft "de raptu virginum ac feminarum" wat meer toepasselijk lijkt.
Een nog vroeger edikt van Const[antijn], van 3 Febr. 326 te Heraclaea, door Seeck, ook met het
geval Crispus in verband gebracht, kan en wegens plaats en tijd van dateering, en wegens den
inhoud, niets daarmee te maken hebben. Immers het verklaart dat waardinnen wèl, maar slavinnen
1905 in een herberg niet strafbaar zijn wegens overspel, en het mist de strenge, zedemeesterende
toon der overige edikten. (Cod. Th. IX, 7, 1).
Seecks onderstelling dat al deze edikten fragmenten zouden zijn van één enkel edikt lijkt mij
onbewijsbaar. Ook verwerp ik zijn bewering dat Crispus inderdaad schuldig was aan overspel,
wat door alle bronnen wordt tegengesproken.
- 1910 58) Cod. Th. IX, 9, 1.
59) Cod. Justin. V, 26. Door dit laatste edikt wilde hij toonen, hoe het hem berouwde bij een
concubine Crispus te hebben verwekt.
60) Philostorgius II, 4 noemt hem "cursor" of prodromos, dat hier waarschijnlijk niet
wagenmenner, maar renbode beteekent. Wel is hij de eenige zegsman van dit verhaal, maar de

1915 bijzonderheden stemmen geheel overeen met het karakter van Fausta.
 61) Philostorgius II, 4; Zos. II, 29 Epitome de Caes., Hieron. Chronic. Orosius, etc.
 62) Hieron. noemt in het Chronicon het jaar 328, maar zijn tijdrekening is vaak in de war;
 Zosimus verklaart dat het te Rome gebeurde, dus in den zomer van 326, de laatste keer dat
 1920 Constantijn daar, na Crispus' dood vertoefde. Ook de Chronica Gallica A. DXI (M. G. H.
 Chronic. Minora I) verklaren dat Fausta in hetzelfde jaar als Crispus en Licinius Jr. werd
 gedood. Ondanks de vele fouten in de tijdrekening blijft dit document toch waardevol, daar er
 andere thans verlorene bronnen in zijn verwerkt.

HOOFDSTUK VII.

1925 **DE LAATSTE REGERINGSJAREN VAN CONSTANTIJN.**
 Constantijn had, na al het reizen en trekken, een nieuwe en vaste hoofdstad nodig.
 In Rome kon de aziatische praal van zijn hof met aarden. De westelijke rijkshelft was
 ook lang niet zoo waardevol als de oostelijke: zoo moest hij dus evenals Diocletianus
 daar resideeren.

1930 Maar niet in Nicomedië, den zetel van den vroegeren christenvervolger, waar alles,
 evenals in Rome, nog te veel aan het heidendom herinnerde.

Zoo besloot hij dan eerst een stad te stichten tusschen Alexandria Troas en het oude
 Ilion, aan de Aegaeische zee 63). Volgens een oud orakel zouden de Romeinen nl.,
 immers na den val van Troje hier vandaan gekomen, eens hier wederkeeren. De

1935 christelijke hofpartij was wel tegen deze heidensche traditie, maar Constantijn ging
 zelf ter plaatse, en begon alvast muren te bouwen, die in de vijfde eeuw nog vanuit
 zee te zien waren 63). 's Nachts aanschouwde hij echter, zooals wel meer, den God der
 Christenen, die hem beval dit bouwwerk te staken en een andere plaats te kiezen. 64)
 Hij gehoorzaamde, en koos nu Byzantium, dat hem in den laatsten oorlog met Licinius

1940 een sterke, strategische stelling was gebleken
 Het lag op een landtong tusschen den Propontis (Zee van Marmara) en den Keras (of
 Gouden Hoorn), een smalle zeeboezem in den vorm van een riviermond, zoodat het van de
 landzijde makkelijk te verdedigen was. Ook van de zeezijde was het onneembaar daar de
 twee natuurlijke toegangskanalen tot den Propontis nl. Hellespont en Bosporus voor
 1945 oorlogsschepen gesloten konden worden. Vanuit dit onaantastbaar steunpunt kon hij
 voortaan den Balkan beter tegen Gothische en Sarmatische barbaren in het noorden
 Klein-Azie, Syrië en Egypte tegen de Perzen aan de oostgrens bewaken.

Bovendien lag het gunstig voor de voedselvoorziening, daar al het graan van de Zwarte
 zee daarlangs werd verscheept, terwijl Egypte niet verre was. Ook door hun milde
 1950 klimaat lokten de oevers van den Bosporus, welig beplant met wijnstok en
 olijventuinen den keizer tot een duurzaam verblijf.
 Tenslotte was er nog een bijgeloovige reden: het terrein omvatte zeven heuvelen, net
 als dat van Rome.

De geschiedenis heeft de keuze dezer nieuwe hoofdstad erkend als geniaal. Meer dan
 1955 duizend jaren zou Constantinopel de aanvallen van Gothen, Arabieren en Boelgaren,
 zelfs een eeuw van nauwe omsingeling door de Turken met succes trotseeren; en daarna
 zouden deze laatsten, eenmaal meester van dit steunpunt, niet meer uit Europa te
 verjagen zijn.

In het voorjaar van 328 begon Constantijn met de uitvoering van dit plan. 66)
 1960 Westelijk van het oude Byzantium, op den tweeden heuvel, legde hij als centrum van de
 nieuwe stad een ruime, ronde marktplaats aan, het latere forum Constantini. Hier
 omheen verrees een zuilengang, die aan de uiteinden van het plein werd onderbroken
 door twee statige marmeren 65) bogen tegenover elkaar. De oostelijke boog werd
 1965 gebouwd op de plaats van een vroegere stadspoort, die voor dit doel natuurlijk
 gesloopt was. Weldra echter konden de marmergroeven der naburige landen en de kunst
 der beschikbare beeldhouwers en architecten hem niet genoeg materiaal verschaffen om
 zijn stad te versieren. Daarom ging hij over tot plundering van tempels en openbare
 pleinen van bijna alle steden. 67)

Van heinde en ver sleepte men bronzen en marmeren godenbeelden aan, niet zooals de
 1970 christen Eusebius meende 68), uit haat tegen het oude heidendom, maar uit bewondering
 voor de hooge kunst die het eens had voortgebracht. Midden op het forum, dat zijn
 naam kreeg, stelde hij, op een steile zuil van purpersteen, een geweldig Apollo-
 beeld, met een stralenkrans om het hoofd, dat hij uit Phrygië had laten rooven «»).
 Het aangezicht hiervan deed hij, met vandaalsche wansmaak, veranderen naar zijn eigen
 1975 breedten, dikhalzigen kop zoodat lateren dit hielden voor een statue van Constantijn.
 70) Aan den voet van dit beeld plaatste hij het Palladium of houten Pallas-beeld, dat
 hij heimelijk had laten rooven uit Rome, om de nieuwe stad oninneembaar te maken naar
 hij waande.

Aan den noord- en zuidkant van dit plein, zijwaarts van de zuilengangen, dus tegen de
 1980 hellingen van dezen heuvel, bouwde hij twee zoogenaamde tempels, waartoe men van de
 omringende stad langs een trap kon stijgen. In de eene hiervan plaatste hij een beeld

1985 van Rhea Kubelè, de moeder der goden, geroofd van den berg Dindumos bij Kuzikos, waar de Argonauten het eens zouden hebben opgericht. 71) Dit gestolen beeld bedierf hij opzettelijk tot hevige ergernis der heidenen, 71) door de twee leeuwen aan weerszij, die zij vasthield weg te nemen, en ook de houding der handen zoo te veranderen dat zij biddend werden saamgevouwen. Zoo verchristelijkte hij de heele gestalte tot een vrouw die bad voor het heil van de stad, die zij overschouwde, ja mogelijk tot een beeld van de "godbarende" Maria (Maria Theotokos).

1990 In den anderen zoogenaamden tempel plaatste hij het beeld van de gelukkiggodin van Rome, Tuchè of Fortuna genaamd. Dit was niet zoozeer een sluwe concessie aan zijn nieuwe, heidensche medeburgers als wel een teeken van zijn eigen ondelgbaar bijgeloof.

1995 Verder bouwde hij, aan den voet van den eersten heuvel, een groot complex van paleizen, bijna zoo groot als die te Rome. Met lag oostelijk van het forum Constantini, en was ermee verbonden door een breede keizerslaan (Via Regia) met twee flinke zuilengangen, overal versierd met beelden en marmerwerken

2000 Vlak voor het paleis, als aanvangsplaats van de Via Regia strekte zich een breed plein uit, het Augustaeum, zoo geheeten naar zijn moeder, de Augusta Helena, wier beeld hier middenin, op een purperen voetstuk prijkte. 69) Naast de groote, koperen poort van de keizerswoning (Chalkè) verrees een senaatsgebouw, dat de Curia te Rome evenaarde.

2005 Een geheime wenteltrap leidde, vanuit het paleis, tot de keizerlijke tribune der aangrenzende renbaan. Dit circus of Hippodroom, mogelijk al voor hem aangelegd, voltooide hij in alle pracht. Als versiering diende hiertoe een zoogenaamde tempel van Castor en Pollux zijwaarts van een der zuilengangen opgericht. Elders in deze renbaan plaatste hij, op een gouden drievoet, een beeld van Apollo beide uit den Delphischen tempel weggehaald. 71) Vlak bij den ingang stond, al vroeger, 'n openbaar badhuis, gewijd aan Zeuxippos (bijnaam van Zeus), maar thans liet Constantijn dit voltooiën en verfraaien met zuilen en bronzen beelden en mozaïekwerk van veelkleurig marmer.

2010 Toen de voornaamste gebouwen er eenmaal stonden liet hij heerlijke villa's verrijzen, verspreid door heel het bouwterrein, en noodigde vele senatorenfamilies uit Rome en decurionen uit de provincie, om daarheen te verhuizen. 72) Ook tallooze mindere burgers uit de nabije steden van Klein-Azië en Griekenland trokken er in grooten getale binnen, aangelokt door de vele voorrechten die de nieuwe keizerstad zou krijgen.

2015 Het geheel werd afgesloten door een langen, hoogen muur in het westen, die 15 stadiën of drie K.M. langer was dan de vroegere stadsmuur van het oude Byzantium. 73) Eindelijk, in 330 was de bouw gereed van het Nieuwe Rome (Nova Roma), zooals de keizer het noemde, of Constantijnsstad (Konstantinou polis), zooals zijn vleiers het herdoopten. De 9de Mei van dit jaar werd het inwijdings- of geboortefeest gevierd 74) De dag begon met harddraverijen in de renbaan. Terwijl keizer en volk daar verzameld zaten, werd, in plechtige processie een vergulde houten zuil, waarin het beeld van Constantijn was gesneden met de Tuchè van de stad in de hand, daar binnengedragen te midden van afdeelingen soldaten in gala-uniformen, die allen lange witte waskaarsen droegen, dof brandend in den feilen dag. Voor de keizerlijke tribune hielden zij halt, en hier sprak de stichter plechtig den geheimen naam uit van de stad, verpersoonlijkt in het beeld van de Gelukkiggodin, en noemde haar Authousa, de Bloeiende. 74)

2030 Het was dus een "onbloedig" wijdingsfeest, 74) d.w.z. zonder offerdieren, en zelfs iewat christelijk vermomd, maar daarom toch nog heidensch in kern en wezen. En Constantijn gebood dat dit geboortefeest "naar zijn eigen goddelijk voorbeeld" elk jaar, tot in de verste toekomst, herhaald moest worden. En als dan het beeld van Constantijn en Tuchè in processie het circus werd binnengedragen, tot voor den zetel van den vorst die dan regeerde, dan moest deze opstaan, en vol eerbied de beeltenis kussen van stichter en stad.

2035 Zoo bleef hij dan voortaan, behalve nog enkele reizen in den omtrek, hier wonen met heel zijn hof. De stad Constantinopel werd van het praesidium van Europa (de oevers van den Bosporus) afgenomen, en kreeg een eigen praefectus praetorio en andere hooge ambtenaren, net als Rome. 74)

2040 Ook ontving het dezelfde voorrechten, b.v. kostelooze brooduitdeelingen, sinds 18 Mei 332. 75) Het graan der verschillende provinciën, eerst aan Rome geschonken (annona), werd voortaan over beide steden gelijk verdeeld, zoodat Rome voortaan het graan van Africa en Sicilië, Constantinopel van Egypte, Pontus en andere oostelijke landen kreeg.

2045 Bij dit privilege kwam dan nog den geldelijken steun die onvermogen de bekeerlingen van kerken en overheid konden krijgen.

2050 Dit alles lokte nog meer bewoners dan vroeger in de stad. Vooral armen en bedelaars
verdrongen zich binnen haar poorten, aangetrokken door de "gulheid en meewarigheid
van haar burgers," zooals Sozomenus (II, 3) beweert. Maar hij voegt erbij: "Zoozeer
2055 lokte zij allen tot het christendom, dat de meeste Joden, en bijna alle heidenen die
daar kwamen wonen, tenslotte werden gewonnen voor dit geloof." Met andere woorden:
men oefende door liefdadigheid, ja door dwang eenige pressie op hen uit, want
heidentempels werden hier niet geduld. Zoo kreeg Constantinopel den uiterlijken
2060 stempel van een christelijke stad, "nooit door afgodshuizen of altaren of heidensche
offers bezoedeld", behalve dan door den tempel van Tughè.
Toch bleef er een geweldig verschil bestaan tusschen rijk en arm. Tusschen de
weelderige senatorenkasteelen lagen, dicht opeengepropt de krotten van het stedelijk
proletariaat. Voor deze laatsten was er weldra geen plaats genoeg meer op het terrein
2065 binnen den stadsmuur, zoodat men paalwoningen moest bouwen in zee. Ook bleken de
staatspaleizen van Constantijn zoo haastig in elkaar geflanst dat sommigen binnen een
eeuw weer verzakten tot ruïnes. 76)

Natuurlijk vereischten èn de stichting van deze wereldstad en de nimmer eindenden
2070 bouwlust van den keizer millioenen aan geld. Daarbij kwam nog het onderhoud van zijn
hof en gevolgd met al hun kostbaren pronk, en de ongehoorde verkwisting, waarmee hij
de middelen van den staat aan onwaardige gunstelingen, versmeet. Zooals vroeger –
onder Diocletianus – Nicomedië, zoo werd nu voortaan Constantinopel de groote
bloedzuigster van de sappen en krachten der provinciën: haar cijns van geld en
2075 naturaliën. Zoo werd de stichting van deze stad, hoewel een teeken van korte
herleving van den Romeischen staat, tevens een der oorzaken van haar naderenden
ondergang.

Maar ook van buiten dreigde gevaar, al was het voorloopig nog weinig.
Tegenover de *noordelijke barbaren* voerde de keizer namelijk in het laatst van zijn
2080 leven een uiterst onvoorzichtige politiek. 77)

2075 Diocletianus had wijselijk de legioenen als bewakers in de grensgewesten gelegerd,
maar Constantijn verplaatste ze in de steden.

De motieven hiervan zijn duidelijk. De stadsbevolkingen vooral van Rome, Milaan,
Alexandrië en Antiochië waren wegens de hooge belastingen steeds tot oproer geneigd,
2085 en moesten streng in bedwang gehouden worden. Verder wou de gewezen soldatenkeizer en
wereldveroveraar zijn persoonlijke gunst bij de troepen behouden door ze, na lange
jaren van oorlog en ontbering, rust en weelde te gunnen. Bovendien waren er duizenden
barbaren reeds in het leger opgenomen, en dezen waren niet beter voor de Romeinsch-
Hellenistische cultuur en zeden te winnen, dan door ze te legeren in de voornaamste
2090 centra van het rijk.

Toch bleef dit een fout, want daardoor leverde hij de steden over aan den moedwil en
losbandigheid der soldaten, die door theaterbezoek en andere ontspanning werden
verweekelijkt, terwijl hij de grens van bewakers beroofde. Zodoende opende hij de
2095 poort voor de barbaren in het noorden, om het Romeinsche rijk binnen te vallen, wat
onder hem nog niet vaak, maar later herhaaldelijk gebeurde. 77)

Ook bestreed hij ze aan het eind van zijn regeering niet zelf meer, zooals in het
2100 begin. Wel had hij, na een overwinning 79) van zijn generaals op de Gothen (327), in
328 nog een steenen brug over den Donau laten bouwen, voor het geval dat een nieuwe
strafexpeditie tegen de Gothen noodig werd. Maar toen een hunner stammen, de Taifalen
2105 78), met 500 ruiters einde 331 een inval deden in Thracië, en vlak tot voor de
buitengracht van zijn hoofdstad plunderden, trok de keizer ze niet tegemoet, maar
stak zelfs over naar Klein-Azië, 80) wat veel leek op een vlucht. De verdere oorlog –
droeg hij op aan zijn vijftienjarige, oudste zoon Constantinus, die de vijanden
2110 verdreef en ze versloeg in het gebied der Sarmaten. (Jan. 332).

Deze nederlaag der Germanen verzwakte ten zeerste hun prestige bij de Sarmatische
(Slavische) stammen, in wier midden zij, minder talrijk, als overheerschende
krijgsmanskaste leefden. Twee jaar later (334) stonden dan ook de onderdrukten op, en
verdreven een der Gothische stammen de Limiganten (later Argaraganten genoemd) naar
Romeinsche grondgebied. 81) Een voorspel van de naderende volksverhuizing.

Om zijn dynastie te verstevigen, had de keizer, reeds dadelijk na zijn bemachtiging
2105 van het heele rijk, zijn broers en verdere verwanten, aan het hof geroepen, en met de
hoogste ambten bekleed. Zoo benoemde hij van zijn halfbroers de jongste, *Dalmatius*,
den vader van *Dalmatius* en *Hanniballianus*, tot *ensor*, en de oudste, Julius
Constantius (vader van Gallus en Julianus) tot *praefectus praetorio* van het Oosten
2110 82) (einde 324). Deze laatste bleef dit tot einde 329, en werd toen vervangen door
een nieuwe gunsteling, *Flavius Ablabius*, die voor dien tijd nog geen jaar lang
praefectus praetorio van Italië was geweest. Deze Ablabius was blijkens zijn gens-
naam Flavius een vermoedelijk vèr familielid van den keizer, wat ook nog bewezen
wordt door de aanspraak "*parens carissime*", waar mee de keizer zich in een der wetten

tot hem wendt. 83)

- 2115 Deze invloedrijke gunsteling, fel christelijk, stijfde den keizer in zijn clericale, anti-heidensche politiek, en was mede schuldig aan den rechterlijken moord op Sopator, een heidensch sofist, die tijdelijk aan het paleis was toegelaten 84) (330). Toch had hij, wegens zijn geweldigen invloed op Constantijn, vele benijders aan het hof, waar hij vaak vertoefde, zoodat hij den dood van Constantijn niet lang
- 2120 overleefde. Doch intusschen had de keizer, eind 333, ook zijn derde overgebleven zoon, Constans, tot caesar benoemd 85), nadat Constantinus II dit al in 317, en Constantius in 324 was geworden. Spoedig kwam hiervoor ook de beurt aan Dalmatius Jr.
- 2125 In het jaar 333 woedde er namelijk een hevige pest 85) in Syrië en Cilicië en vermoedelijk ook op het eiland Kupros (Cyprus), zoodat er geen menschen genoeg overbleven om den oogst binnen te halen. Toch moest er voor de voeding van de keizerstad evenveel koren als andere jaren worden geleverd, en werd het weinige graan hier weggeroofd. Daardoor ontstond er 'n geweldige hongersnood 85) en duurte: de
- 2130 prijs van een schepel koren steeg tot 400 zilverstukken. 86) Toen braken er in de dorpen van Syrië overal oproeren uit. De bewoners overvielen zelfs vele graanpakhuizen en plunderden deze leeg. Wel hadden de soldaten spoedig de orde hersteld, maar er kwam geen verbetering in het lot der boeren. Alleen de christenen in de steden kregen het goed: zoo schonk de keizer aan de kerk van Antiochië 36000
- 2135 schepel koren om te verdeelen onder haar armen en geestelijken. 86) Natuurlijk vermeerde dit de ontevredenheid onder de heidenen, waartoe de meeste plattelanders behoorden, — temeer daar Constantijn kort te voren vele van hun tempels had verwoest of van beelden beroofd. (331)
- 2140 Bovendien teisterde in hetzelfde jaar een geweldige aardbeving het naburige Cyprus, waar de stad Salamis tot puin ineenstortte en haast heelemaal werd vernietigd. 86) Al deze rampen schreef men toe aan den toorn der goden over de aanslagen van hun vijand Constantijn. Van deze ontstemming maakte nu zekere Kalokairios, opzichter van de keizerlijke kameelenkudde op Kupros, en waarschijnlijk van dit eiland geboortig, gebruik, om hier
- 2145 een opstand te verwekken, en zichzelf tot imperator uit te roepen. Maar Dalmatius Jr. landde weldra in naam des keizers met een legertje op het eiland, nam den vermetelen usurpator gevangen, en liet hem in Tarsos, op de markt, levend verbranden als een misdadiger. (334) 87)
- 2150 Als belooning daarvoor werd Dalmatius Jr., die reeds tevoren consul was geweest (333), het volgend jaar tot caesar benoemd, 88) (335) en als veldheer voorloopig, wegens een dreigenden oorlog met Perzië, in Mesopotamië gedétacheerd. 89) Tezelfder tijd kreeg zijn broeder Hanniballianus den rang van *rex* of *nobilissimus* van Cappadocië 89) en Pontus, 88) en werd naar de hoofdstad Caesarea van de eerste
- 2155 provincie gestuurd. (335) Dit ging tevens gepaard met een verdeeling van het overige rijksgebied onder de drie zonen van Constantijn. Constantinus II, de oudste kreeg Brittannië, Gallië en Spanje, Constans de jongste, Italië en Africa en vermoedelijk ook Illyricum (de Balkan behalve Thracië), terwijl Constantius het heele oosten kreeg, behalve de bezitting van Dalmatius. Van Dalmatius is het niet zeker, of hij Thracië ontving dan wel
- 2160 Mesopotamië maar hij was in elk geval Caesar en aan de zonen van Constantijn gelijk gesteld. Daarentegen werd Hanniballianus toekomstig vazal van Constantius. Wel bleef Constantijn nog opperkeizer en controleerde zijn zonen en neven scherp door middel van de praefecti praetorio die hij hen als raadslieden meegaf, maar het bewijst dat hij zijn einde voelde naderen. Twee jaar later, toen juist de
- 2165 Perzenkoning hem de vriendschap had opgezegd, en hij een oorlog tegen dit rijk voorbereidde, stierf hij te Ancyro, een voorstad van Nicomedië, na kort te voren tot ariaansch christen te zijn gedoopt. 90) Zijn lijk werd naar Constantinopel vervoerd, en van alle kanten snelden zijn zoons, neven en broeders toe. Daarop verhief zich, onder aanmoediging van Constantius, de
- 2170 middelste der zonen, een oproer onder de soldaten, waarbij o.a. de gehate praefectus praetorio van het oosten, Ablabius, 91) en alle broers en neven van Constantijn werden vermoord, behalve de twee zonen van Constantius, Gallus en Julianus. De eerste spaarde men omdat hij hevig ziek was, de tweede, de latere heidenkeizer, om zijn
- 2175 jeugd. 90) Later motiveerde men dit bloedbad met de bewering, dat het gebeurde op last van den overledene. Constantijn zou nl. zelf, in een testament dat hij voor zijn dood den bisschop Eusebius van Nicomedië gaf, de vrees hebben geuit, dat zijn broers hem hadden vergiftigd, en daarom zijn zonen hebben opgeroepen om zijn dood te wreken. 92) Hoe dit ook zij, daardoor wordt de woede der soldaten tegen de vermeende moordenaars

- 2180 van hun geliefden keizer verklaarbaar. Toch was deze bewering mogelijk slechts een verzinsel van Constantius, om hen op te hitsen. Zoo gedroegen zich de christenen vlak na den dood van den grooten Constantijn. De heidensche senaat echter eerden dit oogenblik waardiger, door den verzaker van hun geloof een apotheose toe te kennen. 93)
- 2185 63) Zosim.[us] II, 31; Sozom.[enus] II, 3.
 64) Sozom.[enus] ibid.
 65) Het marmer haalde men uit het eilandje Proeconnesus in den Propontis. (Zosim. ibid.)
 66) Chronic. Paschale.
 2190 67) Chronic. Hieronymi.
 68) Euseb.[ius] Vit. Const III, 54.
 69) Chronicon Paschale.
 70) Anonym. Banduri p. 14, en bij Zonaras.
 71) Zos. II, 31.
 2195 72) Sozomenus, II, 3.
 73) Zosimus II, 31.
 74) Chronicon Paschale, waaraan ook de verdere bijzonderheden van het inwijdingsfeest zijn ontleend.
 75) Consularia Hydatiana.
 2200 76) Zosim.[us] II, 32.
 77) Id. II, 34.
 78) Id. II, 31. Deze Taifalen traden ook later op, na den slag bij Adrianopel (378) toen zij met andere Germaansche en Sarmatische stammen den Donau overtrokken en samen met de Gothen Thracië plunderden.
 2205 79) Theophanes, 4a.
 80) Hier had hij n.l. in Psamathia, vlak bij Nicomedië, Athanasius van Alexandrië een onderhoud toegezegd (Ath. apol. c. Ar. 61, 62). Kenteekenend voor Constantijn is wel in deze jaren dat hij dus kerkelijke zaken boven militaire stelde.
 81) Deze plaats in het Chron. Hieron. heeft Gibbon verkeerd geïnterpreteerd. Hij stelt het n.l. voor, alsof het onderworpen volk Limigantes heette. De tekst is: "Sarmatae Limigantes, dominos suos, ui nunc Argaragantes vocantur, facta manu in Romanus solum expulerunt."
 2210 82) Na de overwinning op Licinius werden n.l. al diens beschikkingen vernietigd, en ook vele nieuwe ambtenaren in het oosten aangesteld. (Cod. XV, 14, 1).
 83) Leges Sirmondianae 1.
 2215 84) Eunapius, Vit. Aedesii.
 85) Chron. Hieron.
 86) Theophanes, 10, 11a.
 87) Theoph. 11a.
 88) Anon. Valesius.
 2220 89) Chron. Paschale.
 90) Socrat.[es] I, 39, 2. Hieron. en Euseb. [Eusebius] Vit. Const. IV, 61, 2.
 91) Zosim, II, 40.
 92) Philostorgius II, 16. Maar mogelijk vertelt hij dit verhaal alleen, om zijn ariaansche geloofsgenoot keizer Constantius schoon te wasschen van schuld.
 2225 93) Eutropius X, 9.

HOOFDSTUK VIII.

DE ECONOMISCHE TOESTAND VAN HET RIJK.

- 2230 Constantijn, prachtlievend en verkwistend van aard, verkeerde in doorlopenden geldnood. Daarom beperkte zich zijn economische politiek tot een enkel punt: de strenge, zorgvuldig gecontroleerde inning der belastingen. Het belang van hemzelf en zijn ambtenaren ging hem boven de welvaart zijner onderdanen. Naast de belastingen en schattingen had de keizerlijke schatkist nog andere ongeregelde inkomsten door de hoge boeten die op overtreding van vele wetten stonden. Het woord "fiscus" keert dan
 2235 ook in bijna al zijn edikten terug. Hoe was echter de toestand vóór Constantijn, en hoe werd hij veranderd? Zonderen we enkele ongeregelde belastingen uit, (zooals vermogens- en vrijlatingsbelasting) waaraan ook de burgers van de stad Rome van oudsher onderhevig waren, dan rustte alleen op de anderen, dus Italianen en provincialen
 2240 belastingplicht. Deze bestond, vóór Diocletianus' regeering, in de volgende tributen:
 I. Een jaarlijksche korenlevering, aan alle landbezitters opgelegd voor de jaarlijksche broodverzorging van de hoofdstad (annona urbis), die naar het doel waarvoor zij diende, ook *annona* heette.
 2245 II. Een extra-belasting in tijd van duurte en gebrek, alleen op speciale aanwijzing des keizers ingevoerd, en daarom *indictio* geheeten.
 III. Ongeregelde schattingen en requisities in elk gewest waar soldaten gelegerd waren, en die allerlei naturaliën, bv. brood, vleesch, wijn, olie naast lastdieren en materiaal voor het leger betroffen.

- 2250 De eerste belasting, de *annona*, maakte reeds Diocletianus van een grondbelasting, ook tot een hoofdelijke belasting (*capitum*), d.w.z., de nieuwe schatting was niet alleen afhankelijk van het landbezit, maar ook van het aantal bewoners, menschen en stukken vee. Daar echter het kleingrondbezit en de hoeven der pachters in verhouding dichter bevolkt waren dan de groote landgoederen, werden vooral de kleine boeren door deze
- 2255 regeling het zwaarst getroffen. De tweede belasting, de *indictio*, werd al spoedig tot een geregelde schatting, die onder Diocletianus om de 5 jaar werd geheven. Al deze tributen, *annonae* en *indicties*, wogen ondragelijk zwaar op de provincialen, en lieten hun door de voortdurende herhaling nauwelijks kans tot verademing.
- 2260 Bovendien traden de belastinggaarders (*susceptores*) en ambtenaren-tegen-belastingweigeraars (*exactores*) veel strenger op tegen armere burgers dan tegen rijke en aanzienlijke. De eersten werden zelfs wanneer zij niets bezaten, gegeeseld en gefolterd; de laatsten die bij wanbetaling zich door slaven konden laten verdedigen, durfde men vaak niet aan. Daardoor hadden zij dan ook de meeste achterstallige
- 2265 schulden aan de schatkist, en niet de armeren. Maar Constantijn, die dit drukkende fiscale systeem van Diocletianus grootendeels overnam, verzwaarde het nog meer. 95) De *indicties* hield hij vanaf 313 voortaan om een termijn van 15 jaren, in plaats van om de vijf, maar deze belasting werd nu natuurlijk drie maal zoo hoog, wat den keizer
- 2270 weer hielp aan geweldige sommen contant geld. En hiermee nog niet tevreden, voerde hij een oude, in onbruik geraakte belasting in van Septimius Severus 94) in op alle *handeldrijvenden* in zijn rijk. (314) Deze z.g. "*collatio lustralis*" of vijf jaarlijksche bijdrage was een schatting in goud en zilver, vandaar bij de Grieken *chrusarguron* geheeten. 96) Hij moest bij alle
- 2275 troonsbestijgingen en *lustra* (of vijf jaarlijksche jubileën) zoowel van den augustus als van de latere caesaren worden opgebracht. Zoo herhaalde hij zich in 315, 317 320, 322, 324, 325, 327, 329, 330 enz., dus gemiddeld om de twee jaar. Deze schatting hief hij, zooals de naam reeds uitdrukt, vooral om de dure feesten bij al die jubilea, en ook de vijf jaarlijksche geschenken aan het leger te kunnen
- 2280 bekostigen, zonder zich te bekommeren om de draagkracht van zijn onderdanen. Maar hij verdelgde daardoor *handel* en *industrie*, den voedingswortel van de welvaart zijner steden, zooals zijn voorganger al door *annonae* en *indicties* het boerenbedrijf, de welvaart van het platteland had geruïneerd. Want alle neringdoenden, van de rijkste groothandelaars tot de armste handwerkers, marskramers en karreventers, waren aan deze *collatio lustralis* onderworpen. Ja, zelfs de ongelukkige sletten die haar lichamen te koop moesten bieden bleven niet gespaard, maar moesten van hun vernederende winst nog wat afstaan aan den keizer. 97)
- 2285 Telkens als er een jaar naderde, waarin men de schatting storten moest klonken overal in de steden zuchten en jammerklachten. Zij, die niet konden betalen uit overgrootte armoe, werden gegeeseld, en met de allerwreedste folteringingen gekweld. Moeders werden gedwongen hun zonen te verkoopen, vaders hun dochters te prostitueren, om maar goud en zilver te vinden voor de meedoogenlooze belastinggaarders. 97) Zelfs de rijkere werden nu veel strenger dan vroeger gedwongen. Hun slaven en huisraad werd in beslag genomen, en als ze binnen twee maanden hun schuld niet hadden afgelost, werd hun
- 2290 bezit ten bate van den *fiscus* verkocht. 98) En bij al deze *directe* belastingen kwamen nog de *indirecte* die vooral de aanzienlijken troffen, dus zoowel de *perfectissimi* of leden van den senatorenadel als de *decurionen* of leden van de vroedschappen der provinciesteden, en de daaruit ontstane regentenadel. Deze werden n.l. al van oudsher met *munera* of kostbare ambten
- 2295 geplaagd, b.v. met het ambt van praetor of quaestor, een eer die hun geweldige sommen kostte. Daar de *perfectissimi* te weinig in aantal waren, en er velen van hen tot de keizerlijke ambtenaren of gunstelingen hoorden en daardoor vrijdom van *munera* genoten, viel deze plicht vooral op de *decurionen*.
- 2300 Om nu zichzelf of hun gezinnen niet te ruïneeren, zochten de hiertoe gedoemden zich door allerlei middelen aan het *decurionaat* te onttrekken. Zoo trouwden zij b.v. met hun slavinnen, om uit hun stand gestooten te worden, gingen over tot de christelijke geestelijkheid, verhuisden naar minder hoog aangeslagen steden of naar het platteland. Maar de sluwe wetgeving van Constantijn verijdelde al deze pogingen.
- 2310 Verhuizing naar een andere stad bezorgde een *decurio* dubbele plicht tot *munera*, zoowel in de plaats waar hij vandaan kwam als in zijn nieuwe vestigingsoord. Trouwen met slavinnen werd ten strengste strafbaar gesteld, de hieruit geboren kinderen als onecht beschouwd en zelfs daarom op de wreedste wijze vervolgd en mishandeld. Priester worden werd alleen maar aan niet-*decurionen*, dus aan armeren toegestaan. Al
- 2315 deze ontvluchtingsmiddelen onthieven dus niemand van het *decurionaat*. Zelfs werd dit,

op 's keizers bevel tot een *erfelijken stand*, en daardoor de decurionen blijvend belastbaar. 99)

2320 Dit verduidelijkt ons den bijnaam *latro* of *struikroover* dien Constantijn in zijn middelste periode kreeg. Maar de stichting van Constantinopel verzwaarde den belastingdruk nog meer, en ging tegelijk met zulk een geweldige verkwisting gepaard, dat men hem toen "*pupillus*" (onmondige) noemde, of "*rijp voor curateele*". 100) En daar Constantijns opvolgers zijn zwaren belastingdruk niet verlichtten (behalve, heel even, de heiden Julianus) putte dit wreede afpersings-stelsel de krachten van het volk volslagen uit. Men verwenschte voortaan den staat met zijn fiscale tyrannie, 2325 en dit werd een der oorzaken van zijn lateren ondergang. Volgen we thans evenwel 's keizers politiek jegens de verschillende maatschappelijke beroepen.

2330 Twee hiervan, de korenschippers en de bakkers, waren reeds van ouds, ten bate van den fiscus, met passende *munera* belast. De eersten moesten (buiten hun eigen particulieren handel) de korenschattingen of *annonae* in hun schepen kosteloos naar Rome, en later naar de nieuwe hoofdstad vervoeren. 101) De bakkers moesten gratis dit keizerlijk graan in hun ovens bakken voor de broodverzorging van hof, leger en hoofdsteden.

2335 Al sinds lang waren deze beroepen tot gilden vereenigd en wegens hun kostelooze diensten aan den staat, vrijgesteld van *alle andere munera*, welk privilege telkens werd bestendigd (o.a. 18 Sept. 326.) 102)

2340 Doch thans maakte Constantijn het zoowel voor de korenschippers als de bakkers vrijwel onmogelijk, uit hun beroepen te deserteeren door deze, *evenals de decurionenstand, erfelijk te verklaren*. 103)

Zoo beveelt Mj in 314, 19 Maart, dat korenschippers die van oorsprong bakkers (pistores of levamentarii 104) waren, toch eveneens tot het beroep hunner ouders zullen worden.

2345 Ook een wet uit het volgend jaar 105), verklaart nadrukkelijk dat men alleen door erfrecht tot het gilde der bakkers kan behooren. Wil men uit dit gilde ontslagen worden, dan moet men met dit erfrecht de *heele erfenis* van zijn ouders weigeren, en aan een *bloedverwant* of aan het gilde afstaan. Natuurlijk zullen de meesten zich wel bedacht hebben, eer ze zich aldus uit dit gilde loskochten.

2350 Ook de korenschippers moesten dit blijven van vader op zoon, en wanneer een hunner mogelijk geestelijke werd en zoo listig vrijdom van *munera* had verworven, werd hij toch niet uit het gilde der *naricularii* (korenschippers) bevrijd. 106) Er restte hun echter één middel, hieruit los te komen, namelijk door hun schepen en andere bezittingen aan anderen te verkoopen. Dit stond de keizer hun toe, maar op voorwaarde dat dan de nieuwe eigenaars werden gedwongen zich aan de verplichtingen van het schippersgilde te onderwerpen. 107) (28 October 326).

2355 Zoolang er nog twee vorsten regeerden over het Romeinsche rijk, wedijverde Licinius in het oosten met Constantijn, om het zoo nuttige korenschippersberoep in stand te houden. Zoo had hij leden uit den senatorenstand gedwongen, schepen uit te rusten voor graanvervoer, en zoodoende dezen verlaagd tot den stand der korenschippers. Doch deze dwang leek Constantijn niet tactisch genoeg, en toen hij dan ook het oostelijke 2360 rijk had veroverd en de wetten van den tyran vernietigde, liet hij het aan den senaat over te bepalen, welke personen het waardigst waren om weer tot hun geboorteland terug te keeren. (15 Juli 325). 108)

Een algemeen streven beheerschte dus Constantijn bij zijn regeling der maatschappelijke rangen: *ieder in den stand van zijn ouders te laten blijven*.

2365 Senatoren mochten niet dalen in rang. Decurionen werd het onmogelijk gemaakt op te klimmen tot een keizerlijk ambt, bijvoorbeeld het praesidaat, tenzij ze eerst *alle gemeentelijke rangen* in hun vaderstad op de rij af hadden doorloopen. 109)

2370 En niet alleen de senatoren, de decurionen, de korenschippers en bakkers werden tot erfelijke beroepen, maar ook b.v. Muntmeesters. 110) Dezen was het eeuwig verboden om *perfectissimus* of *judex* te worden. 110)

Zoo krijgen we dus onder Constantijn de beginnende verstarring der heele maatschappij in *erfelijke kasten*, die de middeleeuwen zoo typeert.

Al deze wetten en instellingen waren uitsluitend voor het betere fiscale overzicht.

2375 Over 't verdere economische leven heeft Constantijn, meer militair dan juridisch aangelegd, heel wat minder wetten afgekondigd dan b.v. Diocletianus, den regelaar van maximumprijzen en juiste naleving van koopcontracten.

Voor de gewone neringdoende beroepen interesseerde hij zich dus maar weinig. Slechts één soort hiervan moedigde hij, bij uitzonderlijke privilegieën, ten zeerste aan, namelijk alle *intellectueele* en *artistieke* bedrijven.

2380 Reeds in 321 of 324 111) verklaarde hij, mogelijk door toedoen der clerici die vaak deze vakken erbij beoefenden, alle geneeskundigen, grammatici rhetoren en leeraars in

de letteren vrij van munera.

- 2385 Dit was wel niet nieuw, want hij herstelde daarmee een oude wet van Antonius Pius, 112) die ook Diocletianus 112) had in stand gehouden, maar nochtans in den tijd der vervolgingen en dynastieke oorlogen weer was vergeten. Toch vormde hij door dit besluit een gunstige tegenstelling met Licinius, den hater van het intellect, en kon zoodoende zelfs doorgaan voor een beschermer der beschaving. In 333 gaf hij, behalve dit privilege, de medici en literatoren ook nog vrijdom van militairen dienstplicht. 113)
- 2390 Mede in verband met de vele basilieken die hij overal liet stichten, moedigde hij ook het bouwbedrijf ten zeerste aan. Nu was er groot tekort aan architecten. Daarom beval hij Felix, den proconsul van Africa, om allen die op twee en twintigjarigen leeftijd weigeren zich aan de "artes liberales" te wijden, door muneravrijdom en extratoelagen, ook voor hun ouders, aan te sporen tot dit vak. (334) 114)
- 2395 In 337 breidde hij deze munera-vrijdom uit tot alle architecten, artsen, veeartsen, schilders, beeldhouwers, marmerebewerders, houtbewerders, goud-, zilver-, koper- en ijzersmeden, loodgieters, glasblazers, ivoorbewerders, pottbakkers en talloze andere beroepen. 115)
- 2400 Hij verleent hun dit privilege "opdat hun rust vergund zij, hun kunst naar wensch te leeren en er meer bedreven in te worden en er hun zonen in te onderwijzen". Dus ook hier het streven deze beroepen erfelijk te maken. Doch daar zij wegens hun armoede toch niet in aanmerking kwamen voor de openbare staatsbedieningen, of munera, beteekende dit privilege heel weinig, temeer omdat zij onderhevig bleven aan de directe belasting: de *collatio lustralis*.
- 2405 Van christelijke invloeden die tot zachtere behandeling zouden leiden merken we dus niets bij Constantijns economische politiek. Evenmin is dit het geval bij zijn houding jegens de laagste klassen der bevolking, de slaven en vrijgelatenen. Van verzachting der slavernij, zooals vaak beweerd wordt, was geen sprake, hoogstens van sporadische grillen van vorstelijke mildheid jegens die ongelukkige kaste.
- 2410 Zoo prees hij in een zijner wetten, vermoedelijk onder geestelijken invloed, de vrijlating van slaven, vooral op Zondag, als een welgevallig werk. (Zie hoofdst. IX) Maar in een ander edikt verklaart hij dat een vrijgelatene die uit ondank zijn patroon beleedigt, met al zijn nakomelingen weer wordt verlaagd tot den slavenstand. 116)
- 2415 Elders verbiedt hij onder schoonschijnende leuzen, dat bij erfenissen één gezin van slaven of coloni wordt verdeeld over verschillende erfgenamen. 117) "Want wie kan kinderen van ouders, zusters van broeders, ouders van mannen scheiden!" Toch was dit meer uit nuttigheidsoverwegingen, omdat hij de *coloni vast wou binden aan de akkers waar zij werkten*.
- 2420 Vandaar dat hij dan ook veel strenger optrad dan Diocletianus vóór hem, tegen voortvluchtige slaven en coloni. Zij die er op betrapt werden naar het barbarenland te vluchten, werd hun been geamputeerd, of ze werden gedood of anderszins gestraft. 118) Wie echter een voortvluchtige slaaf of colonus in zijn huis of op zijn land ontving buiten weten van diens heer, moest hem met nog een ander lijfeigene of met 20 solidi 119) teruggeven aan zijn heer. Als hij hem echter voor den tweeden of derden keer ontvangt moest hij behalve den slaaf nog 2 of 3 anderen of de voorgeschreven waarden restitueeren.
- 2425 Dit binden van de lijfeigenen aan hun akkers, een gebod zoo typisch voor de verdere middeleeuwen, geschiedde weer om fiscale redenen. Want zoo bleef het slavenbezit bij elk landgoed vrijwel stabiel, en hoefden de officieele lijsten hiervan niet telkens te worden veranderd. Daarom bepaalde hij ook op dat coloni alleen mochten worden verkocht binnen de provincie waar zij woonden. (27 Febr. 328) 119)
- 2435 Ook trad hij hierom op tegen het misbruik van vele slavenbezitters die ter ontduiking van de capitatio (of hoofdel.[ijke], belasting) hun slaven bij vreemden uit besteedden als zoogenaamde vrije loonarbeiders. De betreffende slaven konden, zoo zij logen vrij te zijn, op de pijnbank worden gedwongen tot bekentenis, en vervielen natuurlijk aan de schatkist. 120)
- 2440 In 't algemeen is dan ook het aantal slaven in Constantijn niet verminderd, daar vele armen uit de onmogelijkheid anders aan de belastingen te voldoen, hun kinderen als lijfeigenen moesten verkoopen. Dit wordt behalve door Zosimus 121) nog bevestigd door een wet van den keizer zelf, 122) die in dit geval de ongelukkige ouders toestaat hun kinderen terug te koopen, zoo ze weer meer geld bezitten. Die mogelijkheid zal zich wel zelden hebben voorgedaan.
- 2445 Strengere wetten vaardigde de keizer uit tegen de *vermenging der standen*. Deze was, zooals we zagen, juist in den tijd der soldatenkeizers algemeen, zoodat Constantijn

2450 zelf was geboren uit een herbergiersdochter. Eerst verbood hij nu decurionen en perfectissimi te trouwen met slaven of slavinnen "daar hieruit slaven worden geboren." 123) Daarna breidde hij dit verbod ook uit tot omgang van bovengenoemde aanzienlijken met alle personen van lagen stand, zooals vrijgelatenen, actrices, waardinnen, herbergiersdochters, koppelaarsdochters, koopvrouwen enz. 124) Wanneer ze de hieruit ontstane natuurlijke kinderen voor wettig verklaarden, werden ze gebrandmerkt en verloren hun Romeinsche burgerschap. Erfenissen aan deze 2455 natuurlijke kinderen waren ongeldig en moesten aan wettige nakomelingen worden teruggegeven. Doch allerwreedst vervolgde hij de onschuldige bastaarden. Deze vervielen namelijk aan de schatkist en werden tot dwangarbeid veroordeeld. Zoo zien we dus dat Constantijn de welvaart van zijn rijk, en de vrije ontwikkeling der maatschappij geheel ten offer bracht aan zijn fiscale belangen.

2460 94) Zie Digesta, IV, 14 Zosimus II, 38, vergist zich dus, als hij die schatting een uitvinding noemt van Constantijn, en ten onrechte volgen Gibbon, Burckhardt en Seeck hem daarin.

95) Zie voor een uitvoering overzicht van het fiscale systeem der beide keizers, Seeck, Untergang II, p. 253 Die Neuen Steuern.

2465 96) Zosimus II, 38.

97) Zosim.[us] II, 38.

98) Cod. Th. XI, 9, 1.

99) Cod. Th. XII, 1, 1-22.

2470 100) Aur. Vict. Epitome de Caes. en Eutrop. X, 7.

101) Cod. Just. XI, 2.

102) Cod. Th. XIII, 5, 5,

103) Cod. Th. XIII, 5, 1.

104) Afgeleid van levamen, (middeleeuwsch Latijn) =gist (Fransch: levain).

105) Cod. Th. XIII, 5, 2.

2475 106) Cod. Th. XIII, 5, 3.

107) Cod. Th. XIII, 6, 1.

108) Cod. Th. XV, 14, 4. Ten onrechte noemt Seeck dit een tegenmaatregel tegen een besluit van Maxentius, en stelt deze wet zonder bewijs in 312 of eerder.

109) Cod. Th. XII, 1, 4.

2480 110) Cod. Th. X, 20, 1 (21 Juli 317).

111) Cod. Th. XIII, 3, 1.

112) Cod. Just. X, 52, 1 en 4.

113) Cod. Th. XIII, 3, 3.

114) Cod. Th. XIII, 4, 1.

2485 115) Cod. Th. XIII, 4, 2 en Cod. Just. X, 66, 1.

116) Cod. Just. VI, 7, 2 (1 April 1920). [???

117) Cod. Just. III, 28.

118) Dit was dus de gemiddelde prijs van een slaaf. Zie Cod. Just. VI, 1, 3 en 4. 119) Cod. Theod. XI, 3, 2.

2490 120) Cod. Just X, 8.

121) Zos.[imus] II, 38.

122) Cod. Just. 17 Aug. 329 (plaats verzuimd op te teekenen). Het doet denken aan moderne Chineesche toestanden bij den laatsten hongersnood aldaar, toen ook vrouwen en kinderen te koop werden aangeboden.

2495 123) Cod. Just. V, 5, 3.

124) Cod. Just. V, 27 en Cod. Th. IV, 6, 2 en 3. De naam Licinianus in deze laatste wet hoeft niet vereenzelvigd te worden met den vermoorden ex-keizer Licinius zooals Seeck meent. De wet hoeft dus niet tegen den jongen Licinianus te zijn gericht. (Zie vorig hoofdstuk).

2500 HOOFDSTUK IX.

CHRISTENKEIZER EN HEIDENDOM.

Zooals we zagen in hoofdstuk IV hadden bijgeloof en politiek Constantijn er toe gebracht om Christus met den tot dusver vereerden Zonnegod (Mithras) te vereenzelvigen, en zodoende beiden, Christenen en Mitrasdienaars, onder zijn labarum te vereenigen. 312.

2505 Nu kwamen beide religies in veel overeen. Ook de Mithrasdienst, (gepleegd in onderaardsche holen of Mithrae, had slechts één god, en huldigde een veel strenger zedenleer dan het overige heidendom. Doch toen de keizer eenmaal Christelijke bisschoppen in zijn omgeving had toegelaten (al in 312), die hem inlichtten omtrent het wezen van hun leer, verdrong hun invloed allengs meer en meer die der Mithraspriesters.

2510 Vanaf 312 werd hij dus in stijgende mate Christelijk maar bleef daarnaast het Mithraïsme, den godsdienst van het leger, ontzien; ja mogelijk beleed hij een tijdlang beide religies tegelijk. Dit blijkt, behalve uit de keuze van het labarum, nog uit een tweede, meesterlijke bemiddelingspoging tusschen Christenen en 2515 Zonnedienaars, nl. de invoering van den Zondag. 125) (5 Maart 321). In plaats van vele heidensche feestdagen werden nu 52 officieele rustdagen ingesteld. Dezen dag,

2520 hoewel meteen als Christelijke Sabbath bedoeld, noemt hij nog niet, zooals latere keizers "dag des heeren" (dies dominicus), maar dies Solis, den dag der Zon. Zoo kon hij zoowel Christus als Mithras, den god van den vrede als den god van het leger, ieder het zijne geven, en leefde hij in vriendschap met alle goden en onderdanen. Als voorbeeld van de zalvende, bijna zegenende toon van Constantijns godsdienstige edikten citeer ik dit edikt:

2525 "Alle rechters en stadsbewoners en alle diensten en bedrijven moeten rusten op den eerbiedwaardigen dag van de Zon. Zij, die echter op het land geplaatst zijn mogen den akkerbouw bedienen, daar het vaak gebeurt dat op geen anderen dag geschikter het graan aan de vore, de wijnstok aan den greppel kan worden toevertrouwd, opdat niet de gunstige kans, vergund door de hemelsche voorzienigheid te niet ga." 125)

2530 Doch als correctie op deze wet werd er weldra (3 Juli 321) aan toegevoegd, dat het den keizer welgevallig was op diën dag wijgeloften te vervullen, of slaven vrij te laten. Dus de rustdag was meteen bedoeld voor Christelijken èn Mitharistischen eeredienst. 126)

2535 Tegenover de overige, polytheïstische heidensche religies, zooals de dienst van Jupiter en de andere Olympische goden, stond hij echter van begin af aan heel anders dan tegenover den monotheïstischen Mithrasdienst. Met den term "heidenen" bedoelen we dan voortaan, sprekend over Constantijn, korthedshalve: de groote massa der veelgodendienaars.

Deze beschouwde hij allengs op dezelfde wijze als zijn nieuwe geloofsgenooten dit deden.

2540 Nu hadden de eerste Christenen uit het oude Jodendom dezelfde *onverdraagzaamheid jegens andersdenkenden* ingedronken, die eigenlijk alle oostersche vormen van monotheïsme (ook het Mazdaïsme en den Islam) kenmerkt. Waaruit kwam dit voort? De Christenen zagen, evenals vroeger de Joden, in de heidensche polytheïsten géén beklagenswaardige lijdens aan bijgeloof, maar misdadige *duivel-aanbidders*. Zij

2545 geloofden namelijk zelf, evenals de heidenen, aan het bestaan van *daemonen*. Het Nieuwe Testament is van dit bijgeloof doordrenkt: Christus bant de duivelen door zijn woord.

De Christenen zagen nu in alle heidensche goden *daemonen* 127) of gevallen engelen, dus dienende geesten van Lucifer of Satan.

2550 Dezen hadden namelijk, in menschengedaante die zij naar believen konden aannemen, een tijldang op aarde geleefd, zoodat nog hun graven werden vertoond, zooals van Zeus op Creta. 127) Na hun dood evenwel hadden deze wezens de overlevenden op duivelsche wijze verleid, hen als goden te vereeren, terwijl in waarheid hun zielen slechts

2555 hun daemonisch karakter bleek volgens de Christenen allereerst uit hun onzedelijk karakter, en zeker viel het gemakkelijk alle schanddaden der Olympische goden op te sommen.

Bovendien konden zij zielen en lichamen van menschen binnensluipen. In 't laatste geval verwekten zij slechts stoffelijke kwalen, maar zoo zij de zielen overmanden, afgoderijen en ketterijen, 128) Maar voor den naam van Christus en het teeken des kruises, zouden de duivelen vluchten. Christenpriesters dienden daarom tevens als duivelbanners en medicijnmannen, en zouden ziekten kunnen genezen evenals Christus zelf.

2560 Natuurlijk waren, naar hun zeggen, ook de Christenvervolgingen gebeurd onder inblazing der *daemonen*. 129) Alleen door het labarum, het Christus-monogram, op zijn vaandels had hun beschermer Constantijn die vijanden Gods overwonnen. Geen wonder dus dat deze keizer hoe meer hij onder invloed der clerici kwam, de polytheïsten leerde verfoeien als duivel-dienaars.

2570 Toch was zijn aanvankelijke houding tegenover deze heidenen er een van onzekerheid en politieke voorzichtigheid. Wel was hij persoonlijk meer de Christenen toegedaan, maar hij mocht als "pontifex maximus" of heidensch opperpriester (een der oude bevoegdheden van de keizers) de paganistische meerderheid van leger en volk nog niet ontstemmen. Zoo onderwierp hij zich voorloopig, wanneer het niet anders kon, aan allerlei heidensche gebruiken. Na zijn eerste zegevierende binnenkomst in Rome (29

2575 Oct. 312) brengt hij b.v. als pontifex maximus het verplichte dankoffer der "suovetaurilia", en als zoodanig staat hij dan ook afgebeeld op den triomfboog, spoedig daarna voor hem opgericht. (313, 314 of uiterlijk 315).

Maar ook toen al toonde hij duidelijk zijn afkeer van deze zinnelooze ceremoniën en poogde er zich, zoo mogelijk, aan te onttrekken. Zoo vierde hij b.v. niet de "ludi saecularii" of het plechtige eeuwfeest ter eere van de stichting der stad Rome, (313, 21 April), dat zich elke 110 jaar of Etruskische eeuw herhaalde 130) en het laatst in

2580 203 door Septimius Severus met weidsche praal den volke was vertoond. 131) Als verontschuldiging voor zijn ontwijken van deze heidensche plechtigheden diende

2585 hem een belangrijke samenkomst met Licinius dien hij eind Januari 313 in Milaan moest
 2590 treffen. Maar door dit haastig vertrek uit Rome, na een nauwelijks drie-maansch
 verblijf bespaarde hij zich niet alleen het verwijt van afgoderij, maar tevens de
 geweldige kosten aan dit openbare feest verbonden. Ook ná zijn oponthoud te Milaan
 keerde hij dus niet naar Rome terug, maar reisde verder, eerst naar Illyrië, toen
 naar Gallië, onder voorwendsel van een nieuwen oorlog tegen de Franken.

2595 Maar een oud orakel bedreigde Rome met den ondergang zoo deze eeuwspelen werden
 overgeslagen. In dit verwaarloozen van oude tradities zagen bijgeloovige heidenen van
 toen en later dan ook verraad jegens het vaderland, zoodat ongeveer 430 Zosimus aan
 Constantijn de toenmalige rampen van het rijk verweet.

2600 Doch in den beginne uitte Constantijn zijn haat tegen den *ouden, officieelen*
 2605 *godsdiens* van Rome slechts negatief nooit openlijk. Overeenkomstig het rescript van
 Milaan, dat beide religies gelijkstelde, voerde hij een schijnbaar onpartijdige,
 verzoenende politiek, en wachtte er zich voorloopig wel voor om de polytheïstische
 meerderheid in dit westelijk rijksgedebied door al te vijandige wetten tegen zich in te
 nemen.

2600 Toch had de Christelijke leer zijn voorkeur, en poogde hij al dadelijk, *heidensche*
propaganda te beletten. In twee opeenvolgende wetten van 319 132) verbood hij nl.
 haruspices of vogelwichelaars, en weldra ook andere heidenpriesters, om, *op straffe*
 2605 *van verbranding, particuliere huizen* te bezoeken. Zij konden, zegt hij, "hun
 bijgeloof naar eigen ritus dienen binnen openbare tempels."

2605 "Gaat naar uw heiligdommen," roept hij hun toe, "wij verhinderen u niet, in 't vrije
 licht, een lang-verjaard gebruik in stand te houden."
 Hierin toont hij dus een zekere verdraagzaamheid, maar tevens een nauwelijks door
 spot bedekte vrees.

2610 Toch bleef Constantijn, een *bijgeloovig* vertrouwen hechten aan diezelfde haruspices
 of vogelwichelaars, die juist omdat ze "duivelsche"geesten dienden, van dezen de
 toekomst vernamen. Dit bleek b.v. toen het Colosseum of amphitheater der Flaviërs,
 van wie hij en zijn geslacht beweerden af te stammen in Rome door den bliksem werd
 getroffen. Constantijn, juist vertoevend in Illyrië (*Sardica*) zag hierin een
 2615 gevaarlijke omen, en liet terstond de haruspices raadplegen. Tevens bepaalde hij in
 een edikt van 17 Dec. 320 of 321 133), dat voortaan deze vogelwichelaars nauwkeurig
 moesten worden geraadpleegd zoo het paleis of andere publieke gebouwen te Rome door
 de vlammen des hemels werden aangeraakt, doch dat zij (de vogelwichelaars) zich van
offers binnen particuliere huizen moesten onthouden. Dit laatste was een herhaling
 van een reeds vroegere wet.

2620 In dit bijgeloof aan *heidensche waarzeggerij* en *orakels* stond Constantijn volstrekt
 niet alleen. Hij deelde het met zijn meeste, zelfs Christelijke tijdgenooten, b.v.
 met Lactantius. Volgens dezen apologeet zouden de Sibyllijnsche boeken niet alleen de
 komst van Christus, 134) maar zelfs van Nero, 135) den voorlooper van den
 2625 "antichrist" hebben voorspeld. Bovendien zouden deze sibyllen 136) evenals Apollo van
 Colophon 137) in een van zijn orakels reeds het monotheïsme hebben verkondigd,
 krachtens hun profetische begaafdheid. Wel konden de Christenen moeilijk verklaren
 hoe het kwam dat de daemonen de toekomst, ja Gods geheimste raadsbesluiten kenden.
 Zij reddten zich hieruit door te beweren dat de duivelen zelf, als gevallen engelen,
 een zeker goddelijk element in zich over hadden, en daardoor – maar slechts
 2630 gedeeltelijk – wisten wat er gebeuren zou. 138)

2630 Verwant aan zijn wetten tegen heidenpriesters, maar veel strenger van toon, is zijn
 edikt tegen tooverij. (321 of 324, 23 Mei) 139) Alle beoefenaars van zwarte kunst,
 die hetzij kuische zielen hierdoor tot wellust verleiden, of tegen het heil der
 2635 menschen samenspannen of regenwolken, hagel of onweer verwekken om den oogst op de
 akkers te vernielen, worden met hevige straffen bedreigd. Deze wet verklaart ook
 Constantijns later gedrag tegen de toovenaar en weermaker *Sopater*. 140) Ook hierin
 toont hij zich de eerste typische middeleeuwer, want deze wet, eenmaal ingeworteld
 als gewoonte, gaf het aanzijn tot de latere, zoo afschuwelijke heksenprocessen.
 Daar heidenpriesters vaak tevens als wonderdoeners optraden, trof deze wet ook hen.

2640 Toch bleef hij in den beginne vrij verdraagzaam jegens de polytheïsten, tot hij
 omstreeks 323, wegens zijn steeds ergere wanverhouding met den heiden Licinius
 veranderde van politiek. Dit bleek aan het eind van dit jaar, toen in het rijksgedebied
 van zijn collega, ter eere van diens 15-jarig jubileum, katholieken en zelfs hun
 2645 priesters, als van ouds waren gedwongen om aan den keizer te offeren. Constantijn
 verbood dit nu ten strengste, op straffe van openbare geeseling, en wierp zich
 zodoende meteen op tot beschermer der Christenen ook in het rijksgedebied van zijn
 mededinger. Om dezen tijd verandert hij dus duidelijk zijn houding jegens de
 polytheïsten: hij wordt hun *openlijk vijandig*. 141)

Na Constantijns overwinning op Licinius werden, evenals na Maxentius' val, al diens

2650 wetten en beschikkingen ongeldig verklaard. Allereerst deed de keizer natuurlijk zijn
 vervolgingsmaatregelen tegen de Christenen te niet. 142) (324, 16 Dec.) Dit
 geschiedde door een plakkaat aan alle bewoners der oostelijke provinciën, o.a. aan
 Palestina; dat wel het allerzwaarst had geleden. De voornaamste bepalingen hiervan
 2655 waren: (z. Euseb.[ius] Vit. Const. II, 24-42):
 a) De verbannen Christenen werden teruggeroepen.
 b) Wie van zijn vermogen om godsdienstige redenen was beroofd, kreeg dit terug.
 c) Geestelijken die opzettelijk tot munera werden verplicht, kregen vrijstelling
 daarvan.
 2660 d) Wie tot dwangarbeid in de bergwerken of tot den slavenstand was veroordeeld, of
 tot smadelijke vrouwenarbeid (spinnen en weven) werd daarvan verlost.
 e) Wie om zijn geloof uit het leger was gestooten, mocht in denzelfden rang die hij
 vroeger bekleedde, daarin terug, of, desgewenscht, eervol ontslagen worden.
 f) De goederen van hen, die om hun geloof waren omgebracht, kwamen aan hun
 2665 bloedverwanten, of, zoo dezen niet meer leefden, aan de Kerk.
 g) Zoo de fiscus echter deze verbeurd verklaarde goederen aan particulieren hadden
 geschonken of verkocht, moesten deze aan de vroegere, wettige eigenaars worden
 teruggegeven. De latere bezitters kregen geen *schadeloosstelling* hiervoor, maar
 mochten alles, wat zij door vruchtgebruik uit deze bezittingen genoten hadden
 2670 behouden, zoo zij in een nederig request aan den keizer hem vergiffenis smeekten voor
 hun "hebzucht". Deze bepaling betrof ook en vooral de gesaeculariseerde goederen van
 de Kerk.
 We zien dus duidelijk een groot verschil tusschen dit edikt, en het vroegere rescript
 van Milaan, dat ook aan de Christenen en hun Kerk de geroofde goederen teruggaf, maar
 tegen schadeloosstelling van staatswege aan de latere eigenaars. Bovendien zond
 2675 Constantijn een bevelschrift aan alle metropolieten (opperste kerkvorsten) en
 stadhouders der betreffende provinciën om de verwoeste kerken weer op te bouwen, zoo,
 dat de nieuwe minstens even hoog of hooger waren dan de vroegere. De kosten moesten
 deels uit de keizerlijke schatkist, deels door "vrijwillige" bijdragen der bewoners
 worden bestreden, wat den belastingdruk natuurlijk zeer verzwaarde. (Euseb.[ius] Vit.
 2680 Const. II, 46).
 Er is dus bij den keizer een groei van christelijke gezindheid en haat tegen de
 heidenen te bespeuren. En geen wonder. Hij had nu géén rekening meer te houden met
 een heidensch collega, en had bovendien zijn residentie verlegd naar het oosten, waar
 2685 veel meer Christenen waren dan in het westen. Daarom trad hij thans veel feller op
 tegen de polytheïsten dan vóór dien tijd.
*Ongeveer tegelijk met zijn privileges aan de Christenen verbood hij zijn nog
 heidensche beampten aan de goden te offeren.* Wel is de tekst van deze wet niet
 bewaard, en ook het bericht hierover bij Eusebius (Eus.[ebius] Vit. Const. II, 44,
 47) vaak betwijfeld (o.a. door Burckhardt), maar hij moet hebben bestaan, daar in 341
 2690 de latere keizer Constantius zich uitdrukkelijk beroept op zulk een edikt van zijn
 vader. (Ik citeer:)
*"Weg met het bijgeloof, laat de waanzin der offers worden afgeschaft. Want wie nog
 tegen de wet van onze goddelijken vorst en vader en het bevel van onze
 goedertierenheid het waagt om te offeren, zal door een passend en onmiddellijk vonnis
 2695 worden getroffen."* (Cod. Th. XVI, 10, 2).
 Constantijn ontsloeg dus wel niet heidensche beampten uit zijn dienst, maar hij
 belette hun godsdienst oefeningen. Tevens dwong bij hen op zachte, niet gewelddadige
 wijze om Christenen te worden. Velen gehoorzaamden, om in de gunst van den keizer te
 2700 blijven en de kansen voor hun carrière niet te versmijten. En al bleven er verstokte
 heidenen in zijn dienst, – voor alle ambten die openkwamen, benoemde de keizer
 meestal Christenen, om zoo het getal van zijn aanhangers te vermeerderen.
 Terzelfder tijd (1 Oct. 325) verbood Constantijn, stellig op wensch van zijn nieuwe
 geloofsgenooten, de bloedige gladiatorenspelen, waar het lagere, heidensche volk,
 2705 vooral in Rome nog altijd op verzot was. Deze wet werd echter vaak ontdoken, zoodat
 het nog bijna een eeuw zou duren, eer het laatste zwaardgevecht zou worden gestaakt
 door de zelfopoffering van den monnik Telemachos. (403).
 Zoo zien we dus dat Constantijn, in het begin van zijn openlijk Christengezinde
 politiek, dus van den val van Licinius tot den bouw van Constantinopel, nog gematigd
 optreedt tegen de heidenen. (323–328).
 2710 Zelfs is er omstreeks 328, evenals tegenover de Arianen, een zekere toenadering tot
 de heidenen bij hem te bespeuren.
 Volgens den heiden Zosimus 143) (II, 29) zou wroeging om zijn moord op Crispus, en
 weldra op Fausta daarvan oorzaak zijn, en dit is best mogelijk.
 Na zoo groote wandaden voelde hij zich als door furiën vervolgd, en zocht naar een
 2715 middel die kwelling weg te nemen. Moest hij alles biechten tot den Christelijken

- bisschop Hosius? Dit dorst hij niet, want de meeste Christenen wisten nog niets van zijn moord op Crispus en hij was bang, zijn populariteit bij hen te verspelen zoo dit bekend werd. Daarom zocht hij, in zijn groeiende bijgeloovige angst voor de
 2720 wraakdaemonen, eerst toevlucht bij de priesters van Mithras, de zonnegod, die immers den naam hadden, geesten te kunnen bezweren en bannen. Maar dezen verklaarden zich machteloos hem rein te wasschen van schuld aan zooveel moorden en meineden. Thans besloot hij een befaamd neoplatonisch sofist en toovenaar, Sopater en leerling van Jamblichos, te raadplegen en ontbood hem in zijn nieuwe paleis te Constantinopel (330).
- 2725 Weldra raakte deze door de macht van zijn dialectiek zóózeer in de gunst van den keizer, dat hij rechts van hem aan tafel mocht zitten. 144) Dit verdroot de christelijke partij ten hove, vooral daar de heidensche sofisten omstreeks dien tijd volk en keizer door openbare debatten voor het Helleensche heidendom poogden te herwinnen. Wel lukte hun dit niet, daar gemengde vergaderingen
 2730 van heidensche en christelijke sprekers dra verboden werden. 145) – maar het gevaar voor een plotselinge heiden-gezindheid van Constantijn beangstte de christenpriesters ten zeerste. Bovendien wekte de keizerlijke gunst die Sopater genoot, den nijd der hovelingen op, vooral van den christelijken praefectus praetorio Ablabius, die zijn groeienden
 2735 invloed op Constantijn vreesde te verliezen. Deze wist, zoo vertelt Eunapius, zijn gebieders wijs te maken, dat Sopater, de sluwe toovenaar de winden had vastgebonden, waardoor de korenschepen uit Egypte de keizerstad niet konden bereiken. En Constantijn geloofde dien laster, 146) en zag in Sopater een die werkte aan 't verderf van zijn rijk. En daar hij hem toch niet van zijn wroeging over den moord op
 2740 Crispus had kunnen verlossen, besloot hij den man te doodden. Daardoor gaf hij meteen de christenpriesters hun zin, die in alle beoefening van magische kunsten verdoemelijken omgang met den duivel zagen, en toonde hij openlijk dat hij niet meer heidensch gezind was. 147)
- 2745 Om denzelfden tijd als Sopater (of mogelijk even vóór de inwijding van Constantinopel) viel nog een ander heiden als martelaar, nl. *Kanonaris*. 148) Deze wijsgeer sprak het volk herhaaldelijk toe vanaf zijn redenaarsgestoelte op het forum Constantini. Vooral onder de oud-Byzantijnen vond hij bijval, in 't bizonder bij de z.g. Gazaeërs, afstammelingen van kolonisten uit Gaza, die Septimius Severus
 2750 een eeuw geleden, na de uitmoording van Byzantium, hier had overgeplant. Deze laatsten, hevig heidensch, hadden indertijd Licinius gesteund in zijn strijd tegen Constantijn, en Byzantium met taaie kracht verdedigd. Thans waren zij wel den nieuwen keizer onderworpen en hadden zelfs hun wapenen als metaal voor zijn standbeeld moeten uitleveren, maar bleven hem heimelijk vijandig. Dit bleek nu bij het optreden van
 2755 *Kanonaris*. Toen echter Constantijn zichzelf op het forum vertoonde en de welgezinden onder het volk hem toejuichten, riep de heidensche redenaar vanuit zijn verhevenheid hem toe: "Wil niet wijzer zijn dan uw voorvaderen, gij die uw voorvaderen hebt vernietigd." Daarop vermaande de keizer den man zijn heidensche propaganda te staken, waarop deze
 2760 luidkeels antwoordde: dat hij voor zijn voorvaderen wou sterven. Toen het Constantijn hem, tot schrik der nog heidensche Gazaeërs, onthoofden. Ook de heidenen hebben dus hun martelaren. Na eerst bloedig te zijn vervolgd, namen nu de Christenen, tegen de leer van het evangelie, wraak op wie niet geloofden als zij.
- 2765 Voortaan trad de keizer steeds feller op tegen de polytheïsten. Na het reeds vroegere offerverbod (324) stelde hij thans (omstreeks 330) waarzeggerij en het vragen van orakels strafbaar. Toch[t] bleven er velen volharden in het oude geloof. Om nu de kerstening van zijn rijk te versnellen, nam hij eindelijk zijn toevlucht tot geweld. Zoo besloot hij op drijven van zijn vroegere schoonmoeder Eutropia, de moeder van
 2770 Fausta, een Syrische van geboorte, om een afgodenaltaar nabij den heiligen eik van Mamre in Palestina te verwoesten, 149) Bij dezen boom zou n.l. God zich aan Abraham hebben geopenbaard, 150) en daarom het Constantijn er thans een basiliek bouwen. Sedert ging de keizer steeds heviger voort met vervolging der heidenen. Eerst liet hij, kort voor de inwijding zijner stad, deels uit plunderzucht, deels uit geldnood,
 2775 een ware veldtocht houden tegen alle godenbeelden. 151) Daartoe trokken zijn vertrouwde hovelingen van stad tot stad, van tempel tot tempel, en gelastten dan telkens den doodelijk beangsten priester, om uit het allerheiligste zijn god te halen. Met den worgstrik werden ze naderbij gesleept, deze "goden der verjaarde fabels", om
 2780 indien ze uit brons of marmer bestonden, te worden opgestuurd naar Constantinopel, ter versiering van paleis of circus of senaatsgebouw of een der grootsche openbare

pleinen. 152) Zoo evenwel de buitenkant met goud was bedekt, dan werd deze er afgeslagen, en alleen het ivoren of beenen steunskelet van de eens zoo hoog vereerde godheid. Het goud werd echter zorgvuldig verzameld, en omgesmolten in den keizerlijken smeltkroes tot klinkende munt, ten bate van zijn schatkist. De eenige rest van het beeld bleef over, wat waardelooze rommel. Zoo trof Constantijn hiermee een dubbel doel: verrijking en machtsversterking van zichzelf, en ontmoediging van de heidenen. Want velen hunner gingen na dezen hevigen beeldenstorm zelf twifelen aan de waarde van hun godsdienst en gaven zich – volgens Eusebius – aan het Christendom gewonnen.

Hierdoor durfde de keizer eindelijk in 331, in een edikt de *slooping van de meest geëerde of beruchte heidentempels* te gelasten. 153) Dit deed hij, zoowel uit gebrek aan bouwmetaal voor nieuw te stichten kerken, als uit fanatieken godsdienstijver. Hij nu, en alle Christenen haatten vooral den dienst van Aphrodite, slecht befaamd – ook bij de heidenen – om de teugellooze ontucht in haar afgodshuizen gepleegd. Zoo werd allereerst de tempel van *Aphaka* 154) van de Syrische Astaroth op den top van den Libanon, waar ontmande priesters ter eere der godin, tegennatuurlijke smerigheden bedreven, – op 's keizers bevel door soldaten tegen den grond gesmeten. Een ander dergelijk "bedehuis" in Phoenicië, te Heliopolis, waar de priesters aan alle vrome bezoekers zich prostitueerden, werd eveneens verwoest. In Egypte verbood hij ten strengste den eeredienst der Nijlgodin door ontmande priesters en gelastte deze eunuchen zich nergens meer te vertoonen.

Daar een wijs wetgever moet waken voor zekere zedelijke normen zijn deze daden van den keizer ook uit naam van menselijkheid en beschaving, volkomen te billijken. Hatelijk onverdraagzaam was evenwel de verwoesting van den Asklepios-tempel te Aigai 155), een soort antiek Lourdes, waar duizenden vrome heidenen voor genezing kwamen van hun kwalen. Dit gebeurde vooral op drijven der toenmalige Christenpriesters, die immers meteen als duivelsbanners en medicijnmannen dienst deden, en de concurrentie van hun heidensche collega's wilden fnuiken. Op een wenk van den keizer lag het huis van den "zielen-verleider" tegen den grond.

Door deze krachtige maatregelen tegen den godsdienst der Hellenen zou hij velen hunner, volgens Eusebius, van hun waan hebben genezen en tot het Christendom hebben gebracht. Bij sommigen mag dat waar zijn, maar bij anderen riep de keizer juist door zijn fanatisme, een reactie teweeg, zooals b.v. bleek bij den opstand van Calocerus in 333 op Cyprus, die deels door heidensche ontevredenheid werd begunstigd, zoo niet veroorzaakt.

En tegenover al deze vernietiging van het oude stelde hij den opbouw van het nieuwe geloof. Dit toonde hij allereerst door talloze kerken te stichten, vaak op de puinhoopen van verwoeste tempels, en met steenen en marmeren zuilen van hen afkomstig. Zoo liet hij er een bouwen in Heliopolis in plaats van het pas gesloopte heiligdom van Aphrodite. Zelfs een bisschop kreeg hier zijn zetel, bijgestaan door priesters en diakenen. En opdat "vele lieden Gods-leer zouden nader komen, verschaftte de keizer ook hier rijke gaven tot ondersteuning der armen, om zoo tot snelle kerstening aan te drijven," zegt de vrome Eusebius. 156) Hij stichtte dus in elk zoo'n kerk een welvoorzien kas voor bekeerlingen om door geld de omwonenden om te koopen tot het Christendom. Dat de heidensche priesters tegen zulke middelen niets vermochten, laat zich begrijpen.

Maar niet alleen bekeeringsijver, maar ook vereering van heiligen en martelaars leidde hem bij zijn kerkenbouw. Kort tevoren had hij ter eere van den martelaar Lucianus, die te Drepanum tijdens de vervolgingen stierf, boven diens graf een kostbare kerk gesticht en de stad met nog vele prachtige bouwwerken verrijkt (327). Uit liefde voor zijn moeder, die Lucianus bijzonder vereerde, en vermoedelijk zelve in Drepanum was geboren, noemde hij het voortaan Helenastad of Helenopolis. Zij was het ook, die in haar stadig stijgende vroomheid, bijgestaan door den Constantinopelschen presbyter Eustathius, 157) hem ried een basiliek te bouwen op het graf van Jezus. Zoo gaf de keizer daartoe bevel aan Macarius, den bisschop van Jeruzalem en aan Dracilianus, den vicarius orientis. 158)

Men zocht vergeefs naar de grafplaats, sloopte daarvoor een Venustempel die daar later zou zijn opgericht, en zoo meende men eindelijk de grot van Jezus' herrijzing, diep onder den grond, opgegraven te hebben. Spoedig verrees daar een hooge basiliek van buiten met pronk van goud versierd, en met binnenwanden uit veelkleurig marmer.

Kort na de synode van Tyrus werd deze kerk door Macarius ingewijd, in bijzijn van de meeste bisschoppen van het oosten (17 Sept. 335) 159)

Op het bericht hiervan trok Constantijns moeder, zoo oud als zij was op reis, om nog in 't laatste van haar leven een bedevaart te ondernemen naar het heilige graf. Onderweg schonk zij groote sommen gelds aan de christelijke gemeenten der steden die

2850 zij passeerde, aan ieder die zich persoonlijk tot haar wendde, en verder aan garnizoenen die daar waren gelegd, 160) Bovendien stelde zij geld en kleeding beschikbaar voor de armen en bevrijdde talloze gevangenen die – mogelijk wegens belastingschulden – in de bergwerken moesten versmachten. Zoo poogde Constantijn, door wat aalmoezen van zijn moeder, zijn oostelijke onderdanen eenigszins te verzoenen met zijn fiscale afpersingssysteem. Het geld hem toegevloeid door de vlijt van millioenen werkers verkwistte hij nu aan een handvol luie bedelaars en parasieten. Tevens was deze reis bedoeld als geldelijke propaganda voor het Christendom.

2855 Toen Helena in Jeruzalem kwam organiseerde zij, voor den dienst van de Heilige-Graf-Kerk een bijzondere *nonnenorde*, die der "Hestiades", kennelijk naar het voorbeeld der Romeinsche Vesta-linnen. 161)

2860 Omstreeks denzelfden tijd zond haar zoon aan Antonius den Egyptischen kluizenaar, eervolle brieven 162) zoodat ook het *monnikenwezen* door Constantijn en zijn familie is aangemoedigd.

2865 Ook in de reliquieën-vereering gingen zij hun onderdanen voor. Op Golgotha liet zij opgravingen doen, en werkelijk kwamen daar, volgens de sage 163), drie kruisen te voorschijn. Ook vond men een losliggend plankje met het drietalig opschrift "I.N.R.I." daarin op Pilatus' bevel gegrift. Maar men wist niet tot welk van de kruisen dit behoorde, en dus ook niet wat het ware kruis van Christus was geweest. Door de genezende kracht die er evenwel van uitging, waardoor een zieke vrouw gezond werd, ontdekte echter bisschop Macarius het ware kruis. Dit niet-historische verhaaltje bewijst welk een wondermacht de toenmalige Christenen, in hun bijgeloof, toekenden aan alle reliquieën.

2870 Verder verrijkte Helena de stad Jeruzalem met vele gebouwen en liet ook kerken stichten op den olijberg en in een grot te Bethleem, waar Jezus zou geboren zijn. Daarna stierf ze, op haar tachtigste jaar, en haar overschot werd naar Constantinopel vervoerd en met militaire eer ter aarde besteld. (336).

2875 Kort daarop bouwde Constantijn in zijn eigen stad nog kerken boven de graven van enkele martelaren, en ook in Antiochië en Nicomedië. In de laatste jaren voor zijn dood kunnen we dus in stadig strengere kerkscheiding bij hem constateeren, en tevens stijgende vijandschap tegen het heidendom.

2880 Ook bleek dit uit zijn gewoonte om redevoeringen en preeken te houden zoowel voor zijn hofkring als ook in 't openbaar voor het volk van Constantinopel. Soms sprak hij meteen om zijn paleisgenooten wenken te geven, wie in ongenade waren gevallen; maar zijn hoofddoel was de propaganda van het *monotheïsme tegenover de heidenen*. Een zoo'n redevoering heeft Eusebius voor ons bewaard, nl.: "Rede aan de vergadering der heiligen". Er is geen reden om aan de globale echtheid ervan te twijfelen, maar wel aan de zuiverheid van tekst, die mogelijk hier en daar door de Grieksche vertaler(s) is veranderd en aangevuld, oorspronkelijk is het nergens, maar het bevat vele reminiscenzen uit het werk van Lactantius, zoowel uit zijn "Divinae Institutiones" 164) als uit zijn "De mortibus persecutorum." Maar met een zekere welsprekendheid worden christelijke dogma's erin verdedigd en heidensch bijgeloof weerlegd.

2890 Zoo trad dus Constantijn, ondanks zijn bloedig, allesbehalve christelijk leven, ook op als *apologeet*, zij het dan ook als een al te slaafsch navolger van den kerkvader Lactantius.

2895 Het blijvend resultaat van 's keizers kampioenschap voor het christendom tegen de heidenen kunnen we samenvattend noemen: *de verwereldlijking der Kerk*. De oerkerk der apostelen hield zich streng aan Jezus' woorden: mijn koninkrijk is niet van deze wereld. Thans evenwel waren de christelijke gemeenten van kleine jammerlijke half-geheime begrafenisfondsen 165) geworden tot één geweldige wijd-vertakte openbare organisatie. Haar grondbezit vroeger slechts uit enkele begraafplaatsen bestaande was uitgebreid evenredig met den stijgenden rijkdom van haar geloovigen. Zij was tot een zéér wereldlijke, maatschappelijke *macht* geworden, en Constantijn had deze in dienst gesteld van den staat. Ook haar verhouding daartoe was geheel veranderd. Had zij vroeger de vergoeding der vorsten bestreden, thans werkte zij mee aan een niet mindere cultus van den keizer, door hem te vereeren als alleenheerscher bij de genade Gods.

2900 Bovendien was ook haar eerst zoo eenvoudige *ritus* geheel veranderd, had zich aangepast aan de praalzucht van het heidendom, met haar verwickelde ceremoniën. Door de heiligen-vereering was het oeroude polytheïsme der pas gekerstende Grieken en Romeinen opnieuw in haar herleeft.

2910 In vele opzichten was dus door toedoen van Constantijn de nieuwe Katholieke Kerk geworden tot een mengproduct tusschen het pompeuze paganisme en het sobere oerchristendom der Joodsche visschers en apostelen.

- 125) Cod. Justin III, 13, 1.
- 2915 126) Cod. Theod. II, 8, 1. Kort daarna keert hij zich ook tegen een ander heidensch misbruik, het groeiende aantal feestdagen, die vaak willekeurig door hogere ambtenaren binnen hun gebied waren ingesteld. Hij verbiedt hun dit nadrukkelijk, en verklaart het bepalen van feestdagen tot een uitsluitend keizerlijk voorrecht.
- 2920 127) Zie Lact. Div. Inst. I, 11-14. De theorie die Lactantius hier aanhangt, evenals zijn meeste Chr. tijdgenooten, is afkomstig van zekeren Euhemerus van Messene of Cyrene, een wijsgeer die omstreeks 300 voor Chr. aan het hof van Cassander van Macedonië leefde. Deze verkondigde nl. dat het veelgodendom zijn oorsprong vond in het vereeren van beroemde mannen na hun dood.
- 2925 Het ontging den christelijken apologeten, dat dit Euhemerisme sterke argumenten opleverde ook tegen hun eigen godsdienst.
- 128) Lact. Div. Inst. IV, 30.
- 129) Lact. Div. Inst. IV, 27, V, 18 en 21; Lact. De Mort. 3.
- 130) Dit bewijst tevens dat het Liviaansche stichtingsjaar 754 v. Chr. niet in orde is. In waarheid wist men toen niet precies, evenmin als nu wanneer Rome was gegrondvest.
- 2930 131) Zosimus, II, 7.
- 132) Cod. Th. IX, 6, 1 en 2.
- 133) Cod. Th. XVI, 10, 1.
- 134) Lact. Div. Inst. IV, 12 en 15; Lact. Inst. Epit. 40 (45).
- 135) Lact. De Mort. 2.
- 2935 136) Lact. Div. Inst. I, 6.
- 137) Ibid. I, 7.
- 138) Ibid. II, 14, 6.
- 139) Cod. Th. IX, 16, 3.
- 140) Zie verderop, ditzelfde hoofdstuk.
- 2940 141) Cod. Th. XVI, 2, 5.
- 142) Cod. Th. XV, 14, 1.
- 143) Ook bij Sozomenus verteld, doch in twijfel getrokken. (Sozom.[enus] I, 5.) Foutief is echter de uiteindelijke bekeering tot het Christendom die Zosimus hieraan vastkoppelt, daar de wetten bewijzen dat Constantijn al eerder onder Christelijken invloed stond.
- 2945 144) Eunapius, Vita Aedesii.
- 145) Dit is de waarschijnlijke verklaring van het wonderverhaal waarbij bisschop Alexander van Constantinopel een heidensche debater "in naam van Christus" met stomheid zou hebben geslagen. (Sozom.[enus] I, 18).
- 146) Dit belachelijk bijgeloof was algemeen verbreid onder alle vierde-eeuwers, heidenen en christenen, dus Constantijn kan dit best voor waarheid hebben gehouden. Kort na Julianus dood liet b.v. keizer Valetinianus (een christen), diens oud-leeraar Maximus, de neoplatonische theürg, nog als toovenaar ombrengen.
- 2950 147) Suidas, Lexicon, Sopater.
- 148) Banduri, Antiquitat. Const. V, Anonymus. Brev. enarr. geögr. p. 98.
- 2955 149) Euseb.[ius] Vita Const. III, 52, 53.
- 150) Genes. 12, 6, 6.
- 151) Euseb.[ius] Vita Const. III, 54.
- 152) Zie hoofdstuk VII "De laatste regeeringsjaren".
- 153) Hieron. Chron.; Eus.[ebius] Vit. Const. III, 54.
- 2960 154) Eus.[ebius] Vit. Const. III, 55.
- 155) Eus.[ebius] Vit. Const. III, 57. Burckhardt's meening dat de god Askklèpios zich ook met de politieke vragen had bezig gehouden en b.v. den opstand van Calocerus zou hebben gesteund is onjuist, daar le de tempel in 331 werd verwoest, en Calocerus pas in 333 uitbrak en 2e. de Asklepiostempel geen orakels gaf.
- 2965 156) Eus.[ebius] Vit. Const. III, 58.
- 157) Hieron. Chronicon.
- 158) Eus.[ebius] Vit. Const. III 25-40.
- 159) Socr.[ates] I, 33, 1.
- 160) Eus.[ebius] Vit. Const. III, 44, 599.
- 2970 161) Suidas, Lexicon, Hestiades.
- 162) Hieron. Chron. Al in 320 had de keizer trouwens, om de Christenen terwille te zijn, de oud-romeinsche wet tegen ongetrouwden en kinderloozen opgeheven (Cod. Th. VIII, 16, 1.)
- 163) Socr.[ates] I, 17.
- 164) b.v. Const. ad coet. Sanct. IX cf. Lact. Inst. Epit. 37; Const. ad coet. Sanct. XVIII cf. Lact. Div. Inst. I, 6 enz.
- 2975 165) Collegia Tenuiorum funeraticorum.

HOOFDSTUK X.

CONSTANTIJN ALS KERKFORST.

- 2980 Sinds zijn overgang tot het Christendom (312) matigde de keizer, als pontifex maximus of heidensch opperpriester, zich ook het hoogste gezag aan in kerkelijke zaken van zijn nieuwe geloofsgenooten. Juist daarom noemde hij de bisschoppen zijn "broeders" en zichzelf "algemeen bisschop" van het rijk. 166)
- 2985 Van begin af aan poogde hij dan ook, de Kerk, zijn persoonlijk domein, naar buiten onaantastbaar te maken, en de innerlijke eenheid harer belijders te handhaven, hetzij

door zachtheid hetzij door dwang.

2990 Nu waren er, nog tijdens de vervolgingen, onder de Christenen in Africa en Mauretanië
twisten uitgebroken. Daar wilde men namelijk zekere Donatus (*niet* Lactantius' vriend)
en de zijnen allen weren uit de Kerk, die onder den dwang van de laatste vervolging
hun geloof hadden verloochend of christelijke boeken ter verbranding aan de
heidensche overheid hadden uitgeleverd. Daartegenover stonden andere Katholieke
geestelijken (vooral die buiten Africa) die de berouwvolle "traditores"
(overleveraars) hun zonden wilden vergeven, daar er veel te veel van hen waren, en er
niet zoozeer op het gehalte als wel op het aantal van geloovige zieltjes gelet moest
2995 worden.

Bovendien verschilden de Donatisten nog van de andere Katholieken ook in leer. Zij
betwijfelden n.l. de waarde der sacramenten en stelden deze afhankelijk van de
waardigheid der deelnemers. In strengheid van eischen kwamen ze dus veelal met de
latere protestanten overeen.

3000 Tusschen beide partijen spande het hevig. Toen dan ook zekere Caecilianus tot
bisschop van Carthago werd gewijd door een geestelijke (Felix), dien de Donatisten
beschouwden als een traditor (de Katholieken ontkenden dit), barstte de
ontevredenheid los. Een Numidisch concilie, meerendeels Donatisten, verklaarde zijn
keuze voor onwettig.

3005 Doch nu greep Constantijn in. Tegen Mei 313 roep hij, hoewel juist door Gallië
reizend naar Trier, een concilie bijeen te Rome. Weldra verscheen Caecilius hier met
10 Africaansche bisschoppen waarbij zich weldra de bisschoppen van Autum, Arles
(Arelate) en Keulen voegden. Onder leiding van den Romeischen bisschop Miltiades
vergaderden zij in het Lateraansch paleis van keizerin Fausta, die, christelijk
3010 gezind als haar man, in zijn plaats hun daartoe gastvrijheid verleende.

Maar zij richtten niets uit, en ook een volgend concilie te Arles waar de keizer
evenmin aanwezig was, (1 Aug. 314) leidde tot geen verzoening tusschen Donatisten en
Caecilianen. Integendeel juist door de uitspraak dat Felix géén traditor was, en
Caecilius' bisschopskeuze dus wettig werd erkend, vlamden de twisten in Africa weer
3015 op.

Eindelijk, na dit vergeefsche concilie te Arles, beslechtte Constantijn in Aug. 315
(toen hij juist weer in Italië was na een lang verblijf in Gallië en Illyrië) den
kerkelijken strijd te Milaan. Op raad van den Africaanschen proconsul Anulinus en 's
keizers eigen hofprediker, den zeer orthodoxen Hosius, bleef hierbij Caecilianus'
3020 benoeming gehandhaafd, doch de Donatisten werden als ruziezoekers en ketters buiten
de Kerk geworpen. (Augustinus, Epist. 43, 7, 20).

Hij beschouwde hen n.l. als scheurmakers, die het eenheidsfront der Christenen
tegenover hun heidensche vijanden verbraken. En daar hij slechts een eensgezinde,
Katholieke of algemeene Kerk als een bruikbaren steun beschouwde van zijn gezag,
3025 stelde hij ketters gelijk met verraders. Hierin gedraagt Constantijn, met zijn
streven naar caesaropapisme, zich net eender als later Karel V. tegenover de
Protestanten. 167)

Toen hij dan de Donatisten eenmaal had veroordeeld, kregen de orthodoxen het eene
privilege na het andere. (Alles volgens mij: 21-31 October 315; z. noot).

3030 Allereerst werd aan Caecilianus en de zijnen, mogelijk tot vergoeding voor wat zij
hadden verduurd van de Donatisten, die o.a. vele van hun kerken hadden in brand
gestoken, *een groote som geld uitgekeerd en het recht op onbeperkte ondersteuning
van staatswege*. Dit was het eerste historische voorbeeld van bezoldiging der
geestelijken door keizer of staat, wel niet van geregelde salariering, maar
3035 voorloopig in den vorm van *schenkingen*, en hiermee ging Constantijn ook voort in zijn
verdere regeering. (Eus.[ebius] Hist. eccl. X, 6).

Ten tweede werden *alle* Katholieke priesters vrij verklaard van *munera* 168) of
verplichte staatsbedieningen, d.w.z. zij hoefden in hun vaderstad niet meer dure en
tijdroovende ambten te bekleeden, "opdat zij niet door de heiligschennende nijd van
3040 sommigen van hun eeredienst werden afgehouden." (Cod. Theod. XVI, 2, 1 en 2). In een
extra-schrijven, uitsluitend in zijn brief aan Anulinus, voegt de keizer er aan toe,
vooral daar in Africa voor de uitvoering van dit edikt te waken, daar vóór dien tijd
de ketters de Katholieke priesters opzettelijk met lastige benoemingen hadden
geplaagd. (Cod. Th. XVI, 2, 1) wat nu niet meer mocht. (Zie ook Eus.[ebius] Hist.
3045 eccl. X, 7).

Eenige jaren later (5 Juli 321) vergunde hij de Kerk zelfs het erfrecht, zoodat zij
zich geweldig kon verrijken door testamentaire beschikkingen van particulieren. (Cod.
Th. XVI, 2, 4).

3050 Doch daarna ontstond er in vele steden zoo'n geweldigen toeloop van decurionen (rijke
aanzienlijken) tot den geestelijken stand, louter om de hooge kerkelijke tractementen
en den vrijdom van munera, dat de keizer er tegen optrad. In een edikt van 18 Juli

320 verbiedt hij decurionen of hun zoons, om priester te worden, zoo zij rijk en ontwikkeld genoeg zijn, om openbare ambten te bekleeden. (Cod. Th. XVI, 2, 3).
 Ja, hoe langer hoe meer bemoeide Constantijn zich, terwille van de schatkist, met de
 3055 benoeming der geestelijken. Tenslotte staat hij 1 Juni 326 het priesterambt slechts toe, aan diegenen, die bij hun stadgenooten geen familie hebben, en dus zonder politieken invloed zijn, en bovendien te weinig bezitten voor een stadsambt. "Want den rijken betaamt het, de noodzakelijke lasten van den wereldlijken staat te ondergaan, maar den armen om door de rijkdommen der Kerk ondersteund te worden."
 3060 (Cod. Th. XVI, 2, 6).
 Zoo wist de keizer dus te beletten dat àl te rijke heeren tot den clerus overgingen, daar dit dubbel schadelijk was voor zijn schatkist. Want ten eerste profiteerden zij dan mee van de staatsbezoldigingen aan de geestelijkheid, en ontliepen zij, door
 3065 vrijdom van munera, dan de verplichting der decurionen tot aansprakelijkheid voor de belastingen van hun stad.
 In wereldlijke zaken besliste Constantijn dus uit eigen oordeel, hoe hij ook in dogmatische kwesties den raad der geestelijken, vooral van zijn hofbisschop Hosius volgde.
 Toch vermeerderde hun invloed ook in 't openbare leven sterk, doordat hij in 318, 321
 3070 of 323 de bisschoppen de *bevoegdheid* tot *rechtspraak* verleende, zoo een der partijen bij een proces dit verlangde. 169) Dit deed hij om twee redenen. Vooreerst wou hij vooral zijn geloofsgenooten en aanhangers als ambtenaren gebruiken, en tevens wou hij voortaan controle uitoefenen op de vroeger almachtige rechters, wier felle heidensche partijdigheid bij de laatste christenvervolging was gebleken.
 3075 Door den tegenstand der gestudeerde beroepsjuristen tegen Kerkelijke concurrenten werd echter deze wet eerst niet behoorlijk uitgevoerd. Zoo moest Constantijn zijn eigen besluit in 333 in een rescript aan Ablabius toen praefectus praetorio van het Oosten herhalen, 170)
 Deze wet is vooral belangrijk, daar hierdoor de latere geestelijke rechtbanken der
 3080 Middeleeuwen zijn ontstaan, met al hun verdoemelijken nasleep van gewetensdwang en inquisitie.
 Terzelfder tijd als tegenover de kettters stelde Constantijn zich ook tegenover de Joden schrap.
 Ook hierin volgde Constantijn een nieuwen koers. Of liever, hij herstelde het oude,
 3085 haast vergeten antisemitisme der Flavische keizers, wier familienaam "Flavius" hij, mogelijk met die bijbedoeling, aannam. Want na de Flaviërs Vespasianus en Titus, de verdelgers van den Joodschen staat, en Domitianus die hen ook in ballingschap vervolgde als volk, hadden de Joden – behoudens een onderdrukten opstand tijdens Hadrianus – rust en voorspoed gekend, zelfs hadden vele keizers hen beschermd en begunstigd boven de Christenen doordat alleen de Joden werden vrijgesteld van het offer aan den keizerlijken Genius.
 3090 Nu echter een Christenvorst op den troon kwam, hield dit alles op. Alleen de Christenen werden bevoorrecht, en voor de Joden begon een duizendjarigen tijd van opsluiting binnen hun Ghetto's.
 3095 In 315, 18 October, vaardigde Constantijn dan te Milaan 171), waar hij juist den Donatistischen strijd had beslecht, ook een edikt uit tegen de belijders van den Dalmoed, die blijkbaar kort geleden Katholiek geworden stamgenooten hadden gekweld. "Den Joden en hun oversten en rabbijnen willen wij inprenten, dat zoo ná dit edikt een hunner een ander die hun verderfelijke sekte is ontvlucht en tot den dienst van
 3100 God is overgegaan, met steenen of ander soort van razernij durft lastig vallen, (welk feit wij juist vernamen dat gebeurd is), hij meteen aan de vlammen wordt prijs gegeven en met al zijn medeplichtigen verbrand." (Cod. Theod. XVI, 8, 1=Just. 1, 9, 3).
 Uit deze woorden blijkt dus duidelijk 's keizers kerkelijk getinten Jodenhaat. Dit bewees hij ook bij de keuze van een officieelen, tevens christelijken rustdag, die op een anderen dag moest vallen dan den Joodschen sabbath, en eveneens op het concilie van Nicaea, bij het bepalen van het Paaschfeest, waarvan den datum opzettelijk niet op het Joodsche Pascha, maar op den dag van Jezus' opstanding werd vastgesteld.
 Blijkbaar wilde de keizer de toekomst van het Christendom streng van het Jodendom,
 3110 waaruit het ontstaan was, scheiden.
 Overigens is Constantijns politiek tegenover dezen godsdienst aan allerlei vorstelijke grillen en zwenkingen onderhevig.
 Zoo beveelt hij in 321 aan de decurionen van Keulen, om alle rijke Joden aldaar – op een stuk of drie na – beschikbaar te stellen voor de stadsambten of munera, waardoor
 3115 zij financieel zwaar getroffen werden. (Cod. Th. XVI, 8, 3). Doch in 330 zondert hij hiervan de Joodsche rabbijnen en oversten der synagogen uit, zoodat zij *denzelfden vrijdom van munera kregen als de katholieke geestelijken*.

3120 Dit is daarom merkwaardig, omdat zij hierdoor bevoorrecht werden boven de ketters, d.w.z. de Arianen, wier priesters en gemeenten van alle kerkelijke privileges werden uitgesloten. (1 Sept. 326, zie Cod. Th. XVI, 5, 1).
 Nochtans ging Constantijn natuurlijk niet over tot wettelijke gelijkstelling van Joden en Katholieken. Door een edikt van 21 Oct. 335 verbood hij zelfs Joden om Christenslaven te houden of te besnijden, en gelastte hen, dezen onmiddellijk in vrijheid te stellen. (Cod. XVI, 9, 1).

3125 Deze Jodenwet werd 3 jaar later door zijn zoon en opvolger Constantius tevens uitgebreid tot ketters, heidenen of andere niet-Katholieken, wien allen het recht ontzegd werd om katholieke slaven te bezitten. (Cod. Justin. 1, 10, 2), Zoo werd dit edikt de oorzaak:

3130 1e) Van de vermindering van het aantal slaven, daar velen uitsluitend verlost door de belofte van vrijheid zich orthodox lieten doopen.
 2e) Van de economische verzwakking, ja ondergang van alle niet-katholieken, die sinds dien tijd zoo goed als geen slaven meer konden houden.
 3e) Van het ontstaan van een overgrootte Katholieke meerderheid onder de vrije bevolking, waarbij de andersdenkenden in het niet verzonken.

3135 Volgen we, na deze uitweiding, thans opnieuw Constantijns inwendige kerkelijke politiek, en wel sinds zijn bemachtiging van de alleenheerschappij (324).
 Reeds tijdens Licinius teisterden ernstige dogmatische twisten heel het oosten, en zijn opvolger haastte zich die te beslechten.
 Het geschil liep over de leer der *drieëenheid*.

3140 Dit systeem van God, Christus en de Logos (Heilige Geest of het Woord), hoewel oorspronkelijk niet aanwezig in het Christendom, was, eenmaal willekeurig "hineininterpretiert" in het Johannes-evangelie (1 en 5), als vroom bedrog door den Africaanschen bisschop Theophilus in zwang gebracht. (Eind 2e eeuw). Weldra hadden de geloovigen over het heele rijk het aanvaard, onder de leuze "credimus quia absurdum".

3145 Daarmee was het Christendom, door Origenes en Tertullianus nog streng monotheïstisch opgevat, feitelijk ontaard tot een driegodendom.
 Openlijk tritheïstisch waren de Sabellianen, doch de anderen bemantelden dit onder een compromis met het monotheïsme, het beroemde "drie maal een is een". Doch onder dezen evenwel ontstond meeningsverschil over de verhouding tusschen God den Vader en God den Zoon.

3150 In de rest van het rijk maakte men zich hierom niet druk. Maar wèl in Egypte, het traditioneele land van priesterregering, en vooral in Alexandrië, een stad waar de hellenistische wuftheid der overheerschers (Grieken en Romeinen) nooit den somberen, dwependen ernst der ingeborenen had kunnen dooden. En zooals hier van ouds al

3155 kerkelijke woelingen waren geweest, (zooals onder Decius en Diocletianus), zoo kwam het ook thans tot een uitbarsting.
 De bisschop van deze stad, Alexander, raakte n.l. in twist met zijn presbyter Areios. De laatste onderscheidde Christus' hemelsche natuur, hoe goddelijk ook van die van God, daar hij tevens als mensch een afzonderlijk leven op aarde had geleid.

3160 ("Heterousion"). Zijn chef evenwel zag Christus niet gelijksoortig, maar volstrekt gelijk aan die van God, terwijl tevens, onscheidbaar van zijn goddelijke natuur, zijn menschelijkheid op aarde had geleefd. God was dus in Jezus tegelijk God gebleven en toch mensch geworden. ("Homo-ousion").

3165 Beide partijen raakten in hun blind, dogmatisch bijgeloof ten felste opgezweept, en zoo sommeerde Alexander zijn presbyter Areios of Arius zich aan zijn uitspraak te onderwerpen. Deze weigerde, werd uit de Kerk gestooten, maar zette in dezelfde stad zijn preeken voort. Daar kreeg hij weldra vele aanhangers, vooral onder de kettersche sekte der Melitianen 172), die, al tijdens de laatste vervolging ontstaan, zich nu grootendeels bij hem aansloot. Zoo werd eerst Alexandrië, weldra alle steden en

3170 dorpen van Egypte, later zelfs Lybië en Thebaïs erbij, in twee partijen gesplitst. (Euseb.[ius] III, 4). Spoedig verspreidde deze razernij zich ook over de aangrenzende provinciën door propagandabrieven en boden van beide kampioenen. Zoo hoog liep de twist, dat ariaansche (?) fanatici zelfs de beelden des keizers beschimpten, en dat zelfs in het theater der heidenen de christelijke leer van God werd gesmaad en

3175 bespot.
 Het aanzien van de Kerk, ia van het keizerlijk gezag liep dus gevaar. Constantijn, die dit alles hoorde en begreep, wilde terstond den twist beëindigen. Hij stuurde eerst een "godvreezend man", zijn gunsteling Hosius als vredeftichter naar Alexandrië, met een brief zoowel aan Alexander als aan Arius.

3180 De keizer uit daarin zijn meening, dat men "zulke futiele kwesties niet had moeten opwerpen," maar vermaande tevens Arius, zich te buigen naar den wil van zijn meerdere. Hieruit blijkt, dat het dogma Constantijn zelf onverschillig liet, maar dat *het behoud van de hiërarchie en de eenheid der Kerk hem hoofdzaak was*. Doch geen van

3185 beiden was tot verzoening gezind, daar er tusschen hun aanhangers al wederzijdsch bloed was gevloeid. Toen besloot de keizer, net als vroeger in het westen bij de Donatistische twisten, (311-315) ook thans een synode bijeen te roepen. Eerst bepaalde hij tot plaats van samenkomst *Ankyra*, maar spoedig verlegde hij het naar Nicaea in Bithynië, zijn zomerresidentie, om ook zelf daar aanwezig te kunnen zijn.

3190 Op dit concilie kon dan tevens den strijd over de bepaling van het *Paaschfeest* worden beslecht. Deze z.g. "Paaschstrijd" is al zeer oud, en dateert al van ongeveer 190 na Chr. De jodenchristenen, vooral in Syrië, Palestina en Kl. Azië bleven nl. vasthouden aan het aloude Pascha, het feest dat Mozes had bevolen te vieren op de 14e Nisan, de eerste maand van het jaar (Exod. 12, 6; Levit. 23, 5). De Israëlieten rekenden echter zoowel 3195 toen als nog steeds, (net als de Mohammedanen) met *maanjaren*, zoodat dit feest, altijd vallende op volle maan, toch volgens Romeinsche en Grieksch-Macedonische tijdrekening telkens op een anderen dag van het jaar gedateerd werd. Toen de latere joden in den Romeinschen tijd daarnaast moesten rekening houden met het westersche 3200 jaar van 365 dagen, en dus de Jodenchristenen ook, kwam er heelemaal verwarring. En zoo waren er enkele Christenen, zooals Anatolius 173), die eindelijk naar een vaste regel zochten voor bet bepalen van het Pascha, meteen voor hen van belang om de herdenkingsdag van Jezus Opstanding vast te stellen. En aangezien de Alexandrijnsche Joden het Pascha hadden bepaald *op de eerste volle maan na dag-en-nachts-evening*, en Christus zou herrezen zijn op den dag volgende op den eersten sabbathdag na Pascha 3205 bepaalde Anatolius het christelijke paaschfeest op: *den eersten Zondag na de eerste volle maan volgende op dag-en-nachts-evening*, (hoewel de term "Zondag" nog niet als zoodanig bestond). In Constantijns tijd heerschte dit gebruik reeds in het heele westen, benevens in 3210 Griekenland, Asia, Pontus en Egypte. Doch de bewoners van Palestina, Syrië, Phoenicië, Cilicië en Cappadocië, meerendeels Jodenchristenen of gedoopte Joden, vierden het feest van Jezus' herrijzenis op *denzelfden dag als hun aloude, geliefde Pascha*. Dit veroorzaakte nu veel strijd in de grensdistricten der beide gebieden daar sommigen nog bezig waren met vasten en 3215 zelfkastijding, terwijl anderen reeds het Paaschfeest vierden. Constantijn nu zag het groote belang in van *eenheid van ritus* voor de gansche Chr. Kerk, en stelde dus te Nicaea ook het paaschprobleem aan de orde. Intusschen naderde de dag van samenkomst te Nicaea, de metropool van Bithynië, 3220 waarheen alle bisschoppen ter wereld waren uitgenoodigd. Voor hun reis mochten zij de paarden en wagens der keizerlijke post gebruiken, en waar die niet voldoende bleken, werden van staatswege andere voertuigen verstrekt. (Eus.[ebius] Vit. Const.) Doch de twee kampioenen Arius en Alexander waren al eerder op pad getrokken om 3225 aanhangers te winnen, Arius naar Syrië, Alexander, die slimmer was, naar Nicaea zelf. Daar wist hij, al voor het concilie begon, Hosius, den almachtigen hofprediker, voor zichzelf en zijn leer te winnen. (Philostorgius, Vit. Const.) Arius had veel minder geluk. Mogelijk op zijn verzoek werd, kort voor de samenkomst in Nicaea, een niet-officieele voor-synode gehouden te Antiocheia, van meerendeels oostersche bisschoppen. Doch daar werd zijn leer van het heterousion verworpen, en hem zelf en twee anderen (o.a. den geschiedschrijver Eusebius van Caesaria) een 3230 termijn gegeven tot het volgende concilie (Nicaea) om zijn stellingen te herroepen. Eindelijk, 20 Mei 325 kwamen in de groote troonzaal van het keizerlijk zomerpaleis te Nicaea over de 300 bisschoppen bijeen, voornamelijk uit het oosten des rijks, maar ook uit de omringende barbarenlanden, zooals Perzen en Skythen (=Gothen). Uit het 3235 westen waren echter weinig deelnemers aanwezig: zoo had o.a. paus Sylvester, de bisschop van Rome, zich laten verontschuldigen wegens zijn ouderdom, en was hij hier slechts door afgezanten (o.a. Hosius) vertegenwoordigd. Tevens lag hierin een protest tegen het feit, dat Constantijn de hoofdstad des rijks opzettelijk had gepasseerd bij de keuze van een synodestad. Zoo, toen nu allen zwijgend samenzaten in de troonzaal, in hun bonte, wisselende 3240 kleedij van westelingen in pallium, oosterlingen in langen tabbaard, en barbaren in berenmutsen en wijde, uitheemsche hosen, - kondigde een stoet van statig schrijdende hovelingen de komst van den keizer aan. Eindelijk wenkte de opperkamerheer, dat hij naderde. 174) Bij zijn binnentreden rezen allen van hun zetel, en zoo kwam hij 3245 temidden van de vergadering "als een engel Gods, stralend in den vlamngloed van het purper en getooid met de helle flonkering van goud en kostbare juweelen". De geweldige majesteit van zijn lange, forsche heldengestalte overmande alle aanwezigen: niets dan milde genade meenden zij te lezen op het gelaat van dien keizer, wien zij en hun kerk zooveel te danken hadden. Ten laatste liet hij zich neer op een kleine, klinkklaar-gouden zetel midden in de zaal, en hield met rustige, sonore stem de

3250 openingsrede. Hij sprak in 't Latijn, een ander vertolkte zijn woorden in het Grieksch. De korte zin daarvan was: Weest eensgezind in uw leer, staakt uw twisten en neemt mijn bemiddeling aan!

Daarna gaf hij den voorzitter der vergadering, Hosius, het woord. Toen hief zich weldra een koor van beschuldigingen en tegenbeschuldigingen tusschen homo-ousianen en hun tegenstanders. Zij hadden elkaar trouwens al eerder door geheime brieven en pamfletten bij den keizer aangeklaagd en belasterd, 175) maar deze deed alsof hij nergens van wist. Nu wierp hij slechts af en toe, in het grieksch, een paar kalme, sarcastische woorden er tusschen door, en deed zoo het onstuimig krakeel bedaren. Meteen overtuigde hij zich, dat de meerderheid der vergadering, zooals Hosius hem had voorspeld, bestond uit aanhangers van het homo-ousion. Alle westersche en de meeste oostersche bisschoppen hoorden daartoe, slechts weinigen neigden tot Arius.

3260 Op een volgende vergadering ging het nog feller toe. Tevergeefs deed de minderheidspartij pogingen tot verzoening. Een brief die een hunner, bisschop Eusebius van Nicomedië voorlas als zijn geloofsbelijdenis, waarin hij streefde naar bemiddeling tusschen homoousion en heterousion, werd niet ten einde toe aangehoord, maar zijn tegenstanders rukten het hem, in bijzijn van den keizer, uit handen. Doch de beslissing kwam niet van zijde der geestelijken, maar van den wereldlijken opperheer. Deze was echter allang tegen de Arianen opgehitst door zijn hofprediker Hosius, den bisschop van Corduba. Thans gebod Constantijn, als echt soldaat

3270 ongeduldig over het eindelooze theologische geharrewar, Arius en de zijnen toe te geven. Allen, 180) behalve Arius, Eusebius van Nicomedië en nog vier anderen, bogen voor dit vorstelijk bevel 176) en zoo werd door den wil van den keizer de homo-ousiaansche of katholieke (algemeene) leer, thans precies geformuleerd in het "Symbolum Nicaenum" als de eenig ware opgelegd aan alle Christenen in het rijk.

3275 Arius zelf die niet ter synode was verschenen werd met al zijn aanhangers door den kerkdijken ban (anathema) getroffen, en voortaan uit Alexandrië geweerd. Maar de keizer strafte hem nog extra door verbanning en weldra deelden ook Eusebius en de vier andere "weerspannigen", smadelijk gebrandmerkt als "Porphyrianen" 177), zijn lot. Bovendien werden al hun boeken in 't openbaar verbrand. Deze kleinzielige, haarklooverige dogmentwist verraadt dus al de innerlijke tweespalt van de Kerk, alsook den bekrompen vervolgzucht van haar z.g. rechtgeloofige meerderheid jegens elke minderheid, zooals ook in de latere Middel-Eeuwen bleek. Wel heette het officieel, dat de Kerk de kettters niet vervolgde, en dit was aanvankelijk ook waar, maar zij stookte telkens de orthodoxe wereldlijke overheid daartoe op, zowel toen

3285 als later. Ook de Paaschstrijd werd beslecht naar den wensch van de overweldigende meerderheid en van den keizer zelf. In een rede vol heftigen Jodenhaat bezwoer hij de vergadering, om alle gewoonten die hen verbonden met het volk "dat Christus had vermoord", te verbreken. 178) Zoo werd dan voortaan het Paaschfeest gedateerd naar het voorschrift van Anatolius. (zie hierboven)

3290 Het hoofddoel, de eenheid van de Kerk scheen dus nu bereikt. Behoudens enkele oudere ketttersche sekten, b.v. de Novatianen, 179) die ondanks uitnoodiging tot de synode, waaraan zij ook hadden deelgenomen, niet tot de Kerk wilden terugkeeren, was de overweldigende meerderheid der Christenen orthodox gebleven.

3295 Met geschenken en vermaningen tot eendracht overladen zond Constantijn de bisschoppen huiswaarts.

Nog twee jaar lang bleef de keizer homo-ousiaansch gezind. In '326, 1 Sept. kondigde hij b.v. nog, vermoedelijk te Rome, een strenge wet af, waarbij ketttersche en schismatische (=ariaansche) geestelijken alle privilegiën o.a. vrijdom van munera, verloren, en juist bij voorkeur hiermee gekweld moesten worden. 181) Ook gold de restitutie der vroeger geconfiskeerde kerkelijke goederen, die nog niet overal was volbracht, niet ten opzichte van hen. Hun bedehuizen moesten onverwijld aan de orthodoxe Kerk worden gegeven, hun overige vergaderplaatsen vervielen aan de schatkist, terwijl verdere samenkomsten van heterodoxen verboden werden. 182) Ook hun boeken moesten worden opgespoord en verbrand, wat het vorig jaar al over Arius' geschriften was bepaald. Alleen jegens de Novatianen, wier bisschop Acesius op de synode te Nicaea den kerkvrede had verworven, werd deze ketterwet weldra in zooverre verzacht, dat zij hun kerken en koimètèria behielden. 183) (25 Sept. 326) Toch werden ze volstrekt niet met de Katholieken gelijk gesteld.

3310 Doch spoedig kwam er een ommekeer in 's keizers dogmatische voorkeur. Mogelijk uit berouw over den moord op Crispus, en afkeer van de schijnvrome orthodoxe bedriegster Fausta, die hij pas haar wel verdiende straf had gegeven, wendde hij zich af van zijn hofbisschop Hosius en de homoousianen en werd den Arianen, zelfs den heidenen weer beter gezind.

3315

Bovendien kwam er nog een oorzaak bij. In 327 (of niet lang daarna) lag zijn zuster Constantia, die de wreede vermoording van haar zoontje niet lang kon overleven, te Thessalonika (?) op sterven. 184) Kort voor zij ziek werd, kwam zij onder den invloed van een heimelijk Ariaansch presbyter, die haar ervan overtuigde, dat Arius en de zijnen onrechtvaardig waren behandeld. Op haar sterfbed, waarbij Constantijn kwam toegesnel, bezwoer zij nu haar broeder, de onschuldig verbannen terug te roepen. Dit gebeurde. In November van hetzelfde jaar ontbood hij Arius ten hove, en beloofde hem eerherstel, mits hij het Symbolum Nicaenum door een verklaring onderschreef. Dit deed Arius, maar in zulke dubbelzinnige termen, dat zij zoowel homoousiaansch als ariaansch konden worden uitgelegd. (November 327) 185)

Zoo werd hij weer in eer hersteld en weldra keerden ook de andere ballingen, waaronder Eusebius van Nicomedië, na brieven van berouw te hebben geschreven, op 's keizers bevel terug. Maar toen Arius weer naar Alexandrië vertrok (zomer 328) en daar weer presbyter wou worden, weigerde Athanasius, sinds den dood van Alexander (28 Juni 328) daar bisschop, hem den toegang tot de Kerk. 186)

Deze Athanasius, vroeger diaken van den vorigen bisschop, was een heerschzuchtig, dweepziek, echt-middeleeuwsch prelaat, en reeds vervuld van het latere pausen-ideaal om de Kerk boven den Staat in macht te verheffen. Hij zond den keizer een hooghartigen brief, dat hij een afvallige, die eenmaal door het anathema was getroffen, niet meer in de Kerk kon opnemen. Daarna gebod Constantijn hem, ook op raad van Eusebius, zijn nieuwe gunsteling, om Arius onmiddellijk toe te laten en te rehabiliteeren, op straffe van afzetting en verbanning. 186)

Athanasius echter stoorde er zich niet aan, en de keizer afkeerig van verdere twisten, gaf voorloopig toe. Arius echter maakte zoowel te Alexandrië persoonlijk, als elders door zijn aanhangers, ijverig propaganda tegen zijn vijand. In Antiochië had hij het succes, dat de homo-ousiaansche bisschop hiervan, Eustathius, door een Ariaansche meerderheid in zijngemeente werd ten val gebracht (329) 187) en verbannen. Een synode in die stad bijeengeroepen benoemde zekeren Eulalius in zijn plaats, en daarna handhaafden de Arianen zich tot het eind der 4e eeuw op dezen belangrijken zetel.

Intusschen intrigeerden Eusebius en de zijnen hevig bij den keizer tegen den Alexandrijnschen bisschop. Eerst betichtten zij hem er van, dat hij van de Egyptenaren linnen gewaden als belasting eischte. 188) Toen deze aanklacht door Alexandrijnsche presbyters, toen toevallig te Nicomedië vertoevend, was weerlegd, beschuldigden de Arianen hun vijand van politieke samenspanning tegen het keizerlijk gezag. Daarop ontbood Constantijn (331) Athanasius persoonlijk naar Psamathia, 189) een voorstad van Nicomedië, overtuigde zich van zijn onschuld, en zond hem eervol naar zijn bisdom terug.

Toen meenden zijn vijanden eindelijk het juiste wapen tegen hem gevonden te hebben. Zij klaagden hem bij den keizer aan van moord op Arsenius, den bisschop der Melitiaansche sekte, die immers nauw met de Arianen was bevriend. Hij zou namelijk de afgehouden hand van zijn slachtoffer hebben misbruikt, om er zwarte kunst mee te plegen. 190) Daar zoowel heidenen als Christenen in dien tijd, dus ook Constantijn, waren overtuigd van 't bestaan van tooverij, en in 't bijzonder de Christenen dit verfoeiden als een misdadige samenwerking met satan en zijn daemonen, was dit een zware beschuldiging.

Om deze en andere aantijgingen werd Athanasius nu gedaagd voor een nieuwe synode, dien de keizer samenriep te Tyrus 191) (335). Zijn vijanden toonden zelfs, naar zij beweerden, het corpus delicti, de afgehouden hand van Arsenius aan de vergaderde geestelijken en den keizerlijken president Dionysius. Maar hij vernietigde volgens de orthodoxen deze aanklacht totaal, door den levenden Arsenius, die de Arianen al dien tijd verborgen hadden gehouden, opeens in de zaal te brengen. Daarentegen zou Athanasius volgens een Ariaansch historieschrijver, 192) om zijn vijanden te beschamen, een slet hebben gehoord die omgekeerd Eusebius van Nicomedië had moeten belasteren als haar verleider. Deze toeleg lukte echter niet, want de vrouw in kwestie weigerde zulk een achtenswaardig man van dergelijke schandelijkheden te betichten. 192) Het gevolg was dat met vrijwel algemeene stemmen Athanasius als ruziestoker van zijn zetel werd vervallen verklaard.

Daarna begaven alle leden der synode zich naar Jeruzalem, waar juist de kerk van het heilige kruis op last van den keizer gebouwd, zou worden ingewijd. 193) Hier namen Eusebius en de andere bisschoppen plechtig Arius, als een berouwvolle, weder op in de kerkelijke gemeenschap, zoodat hij zegevierend uit den strijd trad.

Maar Athanasius berustte niet in zijn vonnis, maar haastte zich naar Constantinopel, om bij den keizer in hooger beroep te gaan. Juist toen hij aankwam, reed Constantijn te paard uit zijn paleis. Smeekend hief de trotsche verstooteling zijn handen tot hem op om een oogenblik gehoor, maar de keizer herkende hem niet en wilde toen men hem

3385 vertelde wie het was, eerst niets van hem weten. Maar Athanasius hield aan, kreeg audiëntie, en de keizer beloofde hem onmiddellijk alle synodeleden van Tyrus in Constantinopel bijeen te roepen, om in zijn bijzijn opnieuw hun oordeel uit te spreken.

De gedaagde bisschoppen vreesden evenwel een nieuwe Nicaea, en waagden thans voor het eerst om 's keizers bevelen te trotseeren. In plaats van zelf te komen zonden zij zes partijleiders, waaronder Eusebius van Nicomedië naar de hoofdstad. Dezen wisten opnieuw den keizer tegen hun vijand op te stoken.

3390 Thans betichtten zij Athanasius, dat hij zou hebben bedreigd, de jaarlijksche graanverscheppingen van Alexandrië naar Constantinopel te beletten. 194) Dit gaf den doorslag. Eindelijk verbande de keizer den orthodoxen bisschop naar Trier, evenwel op voorwaarde, dat voorloopig niemand anders den stoel in Alexandrië zou bezetten, zoodat eerherstel voor den balling niet bleef uitgesloten. 195)

3395 Doch nu probeerde Arius den opengevallen zetel te bemachtigen. Reeds had hij den keizer hiertoe haast overreed, toen hij plotseling midden op een plein te Constantinopel ineens stortte en stierf. 195) De orthodoxen spraken natuurlijk van een oordeel Gods, maar Arius' vrienden fluisterden van vergiftiging door zijn vijanden. De keizer echter raakte steeds meer onder Ariaanschen invloed, vooral onder die van

3400 Eusebius van Nicomedië. Tegen het voorjaar van 337 voelde hij zich plotseling ziek en gebruikte ter genezing de baden in zijn hoofdstad. 196) Toen dit niet hielp, stak hij over den Bosporus naar Helenopolis, waar hij de martelaarskerk van Lucianus bezocht, die zijn moeder Helena daar eens had laten bouwen. Hier smeekte hij geknield om vergiffenis van zijn vroegere zonden, en kreeg voor het eerst, van den bedienenden

3405 priester, de plechtige handoplegging. Daar hij nu zijn einde voelde naderen, begaf hij zich naar zijn paleis te Achuroon (Acyro), een voorstad van Nicomedië en riep daar de naburige bisschoppen van die streek bijeen 196). Na een korte toespraak verzocht hij eindelijk Eusebius van Nicomedië hem "het bad der wedergeboorte" te geven.

3410 Naar gewoonte van die dagen had hij namelijk den doop tot aan zijn doopsdag uitgesteld, om daardoor vrijheid in zijn handelingen te houden, 197) waar dan ook menige roof- en bloedaad van getuigde. Tal van vijanden, ja vrienden en familieleden, ja zelfs zijn eigen zoon en vrouw had hij vermoord, en al hun verwijtende schimmen verschenen hem nu in folterende

3415 visioenen. Thans hoopte hij, in bijgeloovigen angst, àl deze vroegere zonden die hem brandden tot binnen zijn gebeente, door wat wijwater van zich af te wasschen. Toen deze plechtigheid was volbracht, liet hij zich hullen in een purperen praalgewaad, en nederleggen op het keizerlijk pronkbed. Hierna sprak hij nog een dankgebed, en stierf

3420 toen spoedig, op den middag van het Pinksterfeest. Daar hij overleed in 't Ariaansche dogma, veroorzaakte zijn dood de grootste tweespalt tusschen de beide partijen van de Kerk, die hij tevergeefs had pogen te verzoenen.

3425 166) Wel was Constantijn nog ongedoopt, maar als volgeling van de christelijke godsdienstoefeningen of catechoumeen werd hij door de Christenen algemeen als geloofsgenoot beschouwd.

167) Toch heeft Constantijns voortrekkerij de orthodoxen de Donatisten niet tot de Kerk teruggebracht, maar hen juist voorgoed van haar vervreemd. Hun sekte bleef dan ook, ondanks de

3430 verdrukking, voortbestaan en kort na het concilie van Nicaea (325), in 330, had zij alweer zooveel aanhangers gekregen dat Constantijn, zoogenaamd ter bescherming der Katholieken, nieuwe maatregelen tegen ze nam. (Cod. Th. XVI. 2, 7 en Optat. Milevitanus I). Onder zijn opvolgers werden de Donatisten nog erger dan tevoren verdrukt. Toch bleven zij nog drie eeuwen als zelfstandige sekte bestaan, zoodat zij tijdens de volksverhuizing, de Vandalen als

3435 bevrijders begroetten.

168) Over den vrijdom van *munera*, den orthodoxen geestelijken verleend, bestaan 3 documenten: a) Cod. Th. XVI, 2, 1, gedateerd PRID. KAL. NOV. CONSTANTINO A. III ET LICINIO III C. CONSS., d.w.z. 313 Oct. 31. Maar in één der hss. Staat CONSTANTINO A. IIII, wat wijst op het jaartal 315.

3440 b) Cod. Th. XVI, 2,2, gedateerd XII KAL. NOV. CONSTANTINO A. V. ET LICINIO CAESARE CONSS., d.w.z. 319, 21 Oct. Daar echter in het vorig document (Cod. Th. XVI, 2, 1) duidelijk wordt verwezen naar een vroegere wet van denzelfden inhoud, moet docum. b) zijn uitgevaardigd vóór docum. a), dus vermoedelijk 21 Oct. 315 of 313.

3445 c) EUSEBIUS, Hist, eccl. X, 7 dat overeenkomt in inhoud en deels woordelijk overeenstemt met docum. b).

Mijn theorie is nu, dat al deze 3 docum. Zijn van hetzelfde jaar, en wel niet van October 313, (want toen zat Const. in Trier en had het veel te druk met Germanen), maar van Oct. 315. Immers toen was de keizer juist in Milaan, waar hij het Donatistenconflict ten gunste van Caecilianus had beslecht.

- 3450 Bovendien wordt in document a) van de Donatisten reeds gesproken als van "haeretici", d.w.z
 kettters. Indien deze wet van 31 October 313 was, zooals Seeck aanneemt, dan zou het toch zeer
 onredelijk en voorbarig zijn van Constantijn zich toen al tegen de Donatisten uit te spreken,
 terwijl nog geen enkel concilie hen positief had veroordeeld, (ook dat te Rome niet van Mei
 313). Er blijft dus alleen over: het jaartal 315 voor alle drie documenten, en wel doc. b) en
 3455 c) 21 Oct. 315 en doc. a) 31 October 315.
 Van omstreeks denzelfden tijd moet ook de brief van *staatsbezoldigina* aan Caecilianus zijn
 (Eus.[ebius] hist. eccl. X, 6), bedoeld als belooning voor de kwelling die deze geestelijke
 van de kettters te verduren had, en waarin over de Donatisten als een onbeduidend troepje wordt
 gesproken, dus blijkbaar ná hun nederlaag.
- 3460 169) Cod. Th. I, 27, 1.
 170) Leg. Sirm. I.
 171) In den tekst staat "Murgillo", mogelijk een verschrijving voor "Mediolano" daar C.
 [onstantijn] daar toen juist vertoefde.
 172) Zoo genoemd naar *Melitus*, bisschop v. Alexandrië, tijdens de vervolging
 3465 van Diocletianus afgezet en vervangen door Petrus wegens het feit dat hij aan de heidensche
 goden had geofferd (Socrates, I, 6).
 173) Anatolius, Alexandrijn van afkomst, en in 279 na Chr. *bisschop van Laodice* was een
 geleerd veelzijdig man (Euseb.[ius] Hist. Eccl. VII, 32, 6 sqq.). (Euseb.-Hieronymus,
 Chronicon).
- 3470 174) Zie Euseb.[ius] Vita Const. III, 10.
 175) Socrates I, 8.
 176) Socr.[ates] I, 8; Sozom.[enus] I, 16 en 17.
 177) Porphyrius, neoplatonisch wijsgeer van 232-304, die o.a. tegen de Christenen schreef.
 Niet te verwarren met den dichter Publilius Optatianus Porphyrius, heidensch tijdgenoot van
 3475 Constantijn.
 178) Euseb.[ius] Vit. C. III, 18.
 179) Novatus leerde tijdens keizer Decius, dat zij die na den doop nog gezondigd hadden, van
 de heilige sacramenten moesten worden uitgesloten.
 180) Tot hen die slaafsch hun eigen meening verloochenden, hoorde o.a. ook de
 3480 geschiedschrijver Eusebius van Caesarea.
 181) Cod. Th. XVI, 5, 1.
 182) Euseb.[ius] Vit. C, III, 63.
 183) Cod. Th. XVI, 5, 2.
 184) Sozom.[enus] II, 27. Constantia stierf waarschijnlijk in 327, daar de keizer tusschen 326
 3485 -329 alleen in dat jaar te Thessalonika, haar woonplaats vertoefde (Febr. 327, zie Cod. Th.
 XI, 3, 2).
 185) Socr.[ates] I, 25. Arius kan niet in 326 door den keizer teruggeroepen zijn, zooals Seeck
 beweert, daar hij hoogstens een jaar daarna moet zijn gereisd naar Alexandrië waar
 Anathanasius toen bisschop was, wat dus pas na 28 Juni 328 kan zijn geweest. Bovendien kreeg
 3490 Arius eerherstel kort na Constantia's sterven, dus vermoedelijk in 327.
 186) Socrat. I, 27.
 187) Hieron. Chron.; Euseb.[ius] Vita Const. III, 59, 60 sqq. Socr.[ates] I, 24. - Eustathius
 was een fel bestrijder van Otigenes, dien hij de ketttersche voorlooper van het Arianisme
 noemde.
- 3495 188) Socr.[ates] I, 27.
 189) Athanas. Apol. c. Ar. 60.
 190) Socr.[ates] I, 27.
 191) Socr.[ates] I, 28 Euseb.[ius] Vit. Const. IV, 41.
 192) Philostorg. II (ap. Phot.) Zoowel de Ariaansche als de orthodoxe lezing van wat op de
 3500 synode voorviel is onzeker. Alleen het resultaat, de afzetting van Athanasius, door beiden
 vermeld, is betrouwbaar.
 193) Euseb.[ius] Vit. Const. IV, 42 Socr.[ates] I, 33.
 194) Socr.[ates] I, 35.
 195) Socr.[ates] I, 38.
- 3505 196) Euseb.[ius] IV, 61 sqq.
 197) Zonden na den doop begaan, golden voor onvergefelijk.

LIJST VAN GEBRUIKTE DOCUMENTEN.

- 3510 A) Directe.
 Codex Theodosianus, Leges Sirmondianiae, Codex Justinianus: ed. Mommsen.
 Institutiones Justiniani, Digesti Justiniani: Corpus Juris, dl. 1 en 2. (ed. Ae.
 Hermanni).
 Corpus inscriptionum latinarum: ed acad, litt. reg. Bor. Berol.
 3515 Inscriptiones graecae: ed acad. litt. reg. Bor. Berol.

B) Indirecte.

- 1) *Latijn*:
 Lactantius, De mortibus persecutorum, Divinae Institutiones, Epitome Institutionum:
 3520 Corp. script, eccl. V, 26 en 27 (Vindob. 1883).

- Acta Sanctorum: ed. Bolland. Brux. 1863 sqq. Panegyrici latini: ed. Baehrens Lipsiae.
 Historia Augusta: ed. Nisard, chez Didot, Paris.
 Eutropius, Breviarium Hist. Romanae: ed. Verheyck, Lugd. Bat 1826.
 Aurelius Victor, De Caesaribus, Incertus Auctor (s. Aur. Victor), Epitome de
 3525 Caesaribus: ed. Teubner, Lips.
 Optatus Milevitanus, Opera: ed. Dupin, Paris 1702.
 Anonymus Valesius, Origo Constantini, Chronographus a. 353, Consularia
 Constantinopölitana seu Hydatiana (Hydatius), Chronicon Paschale (Grieksch), Chronica
 Gallica, Prosper Tiro, Epitoma Chronicon: ed. Chronica Minora, V. 1 Mon. Germ. Hist.
 3530 (ed. Mommsen).
 Hieronymus-Eusebius, Chronicon: ed. Kirch. Komm. Kön. Pr. Academ. (ed. R. Helm).
 Orosius, Hist. advers. Paganos: ed. Corp. scr. eccl. lat. (Zangemeister, Vindob.
 1882).
 Isidorus, Origines etymologiae: ed. Lindsay, Oxonii 1911.
 3535 Augustinus, Opera: ed. Corp. scr. eccl. lat. XL. Vindob. 1898 sqq.
 Ammianus Marcellinus, Rerum Gest. libri: ed. Clark, Berol. 1910.
 Jornandes s. Jordanes, Hist. Gothorum: ed. M. G. H. Vol. V. I.
 Rufinus (v. Eusebius).
 3540 2) Grieksch:
 Eusebius, Historia Ecclesiastica (c. transl. Rufini): ed. Griech. Schriftst. Kirch.
 Comm. Pr. Ac. W. (Mommsen-Schwartz. 3 vol.)
 Eusebius, Vita Constantini, Laus Constantini, Constantinus, Ad coetum sanctorum: ed.
 Gr. Schr. Kirch. Comm. (Heikel, 1902).
 3545 Socrates, Historia Ecclesiastica, Sozomenus, Historia Ecclesiastica: ed. H. Valesius,
 Parisiis 1688.
 Philostorgius Hist. Eccl. fragm.: ed. Gr. Schr. Kirch. Comm. (Bidez. 1913).
 Athanasius, Opera Patrologia Graeca ed. Migne XXV).
 Theodoretus, Hist. Eccl. fragm.
 3550 Theophanus, Hist. Eccl. fragm.: ed. de Boor Lips. 1883 sqq.
 Eunapius, Vitae sophistarum et fragm. historiarum: ed. Boissonade & Wyttenbach,
 Amsterdam, 1822.
 Zosimus, Nova Historia: ed. Reitemeier Lips. 1784.
 Julianus, Orationes: ed. Hertlein, Lips. 1877.
 3555 Julianus, Epistulae: ed. Bidez-Cumont, Paris 1922 sqq.
 Procopius, De aedificiis: ed. Teubner, Lips.
 Anonymus Banduri, Antiquitates Constantinopolitanae: ed. Banduri, Imperium Or.
 Parisiis, 1721.
 Cedrenus: ed. Corp. hist. Byz. (Bekker, Bonn 1838 sqq).
 3560 Codinus, De officialibus pal. Const.: ed. Corp. hist. Byz. (Goar, Bonn 1839).
 Malalas: ed. Corp. hist. Byz. (Dindorf, Bonn, 1831).
 Suidas, Lexicon 3 vol.: ed. Kusterus, Cantabrig. 1705.
 Zonaras, Epit. Histor.: ed. Dindorff, Lips. 1868.
 3565 **MODERNE LITERATUUR:**
 Henr. Valesius, Observ. Eccl. in Socratem et Sozomenum: ed. Parisiis, 1688.
 Montesquieu, Considerations sur les causes etc.
 Gibbon, Decline and Fall of the Roman Empire: ed. Bury Vol. 1. 2, 3.
 Ranke, Analekta.
 3570 Mommsen, Röm. Gesch. V. TL, Die Provinzen von Casar bis Diokletian.
 Neander, Algem. Gesch. der Christl. Religion: ed. Hamburg, 1825.
 Baur, Lehrbuch der Dogmengeschichte.
 Schwane, Dogmengeschichte.
 Schiller, Geschichte der Röm. Kaiserzeit.
 3575 Preusz, Kaiser Diokletian u. seine Zeit.
 Burckhardt, die Zeit Constantins des Groszen.
 Ed. Schwartz, Kaiser Konstantin u. die Chr. Kirche.
 Bigelmair, Die Beteiligung der Chr. am öffentl. Leben in vorconstantinischer Zeit.
 J. Maurice, Constantin le Grand, l'origine de la civilisation Chrétienne.
 3580 Delahaye, Les orgines du culte des Martyrs.
 Duchesne, Les orgines du culte chrétien.
 G. Boissier, La fin du paganisme 2 vol.
 Otto Seeck, Der Untergang der antiken Welt 4 Tll.
 Otto Seeck, Regeste der Röm. Kaiser Und Pabste.
 3585 Otto Seeck, artikelen in "Zeitschr. für wissensch. Theologie".
 F. J. Dölger, Konstantin der Grosze u. seine Zeit (verzam. art. van verschill.

public, in Suppl. Band XIX der Röm: Quartalschrift).
Th. Birt, Charaktere Spatroms.

3590

INHOUD

Voorbericht	3
HOOFDSTUK I	Inleiding – Constantijn, zijn stamland en voorgeslacht 5
HOOFDSTUK II	Van militaire dictatuur tot Oostersche despotie 8
HOOFDSTUK III	Heidenkeizer en Christendom 16
3595 HOOFDSTUK IV	De opkomst van Constantijn 22
HOOFDSTUK V	Naar de alleenheerschappij 36
HOOFDSTUK VI	Crispus en Fausta 43
HOOFDSTUK VII	De laatste regeeringsjaren van Constantijn 49
HOOFDSTUK VIII	De economische toestand van het rijk 56
3600 HOOFDSTUK IX	Chistenkeizer en heidendom 62
HOOFDSTUK X	Constantijn als Kerkvorst 72
	Lijst van gebruikte documenten 85

STELLINGEN.

- 3605 I. Van een "effort vers une tragédie poétique" inspirée "par la Bible" "pour galvaniser le genre anémié" (Gustave Lanson, *Esquisse d'une histoire de la tragédie française*, New York, Columbia University Press, 1920, p. 131, 132) is geen sprake.
- II. De groote meerderheid der bijbelsche tragedies, geschreven tusschen 1802 en 1830, is onafhankelijk van Chateaubriand's invloed ontstaan.
- 3610 III. Men moet in de bijbelsche tragedie van 1820 tot 1825 vóór alles een uiting der politieke en religieuze stroomingen van dien tijd zien.
- IV. Marguerite Treille (*Le Conflit dramatique en France de 1828 a 1880 d'après les journaux et les revues du temps*, Paris, Picart, 1929) had de bijbelsche tragedie in haar werk een plaats moeten geven.
- 3615 V. Ten onrechte meent Edmond Faral (*Recherches sur les sources latines des contes et romans courtois du Moyen-Age*, Paris, Champion, 1913) de anterioriteit van *Le Roman d'Enéas* definitief te hebben vastgesteld.
- VI. De kritiek van Mario Roques (*Romania*, XXXIX, 1910, p. 377 et suiv.) op *La femme et l'amour au XIIe siècle d'après les poèmes de Chrétien de Troyes* van Myrrha
- 3620 Borodine (Paris, Picard, 1909) is niet bevredigend.
- VII. De interpretatie van le jeune Horace door Addison in *The Spectator* (a new edition by Henry Morley, London, George Routledge and Sons, s.d., no. 44, Friday, April 20, 1711, p. 74) is foutief.
- VIII. Mauriac's meening (*La Vie de Jean Racine*, Paris, Pion, s.d., passim), dat het
- 3625 werk van Racine een zeer groot subjectief element bevat, is ongegrond.
- IX. Ten onrechte beweert Léon Séché (*Sainte-Beuve*, I, Paris, Société du Mercure de France, 1904, p. 298) dat *Paul et Virginie* behoort tot de werken qui "ont été conçus ou semblent l'avoir été en dehors de toutes les questions, de toutes les préoccupations d'art ou de thèse sociale qui agitent d'ordinaire l'esprit du romancier".
- 3630 X. Saintsbury (*A History of Criticism*, vol. III, *Modern Criticism*, William Blackwood and Sons, Edinburgh and London, 1904, p. 128) onderschat de beteekenis van Geoffroy, wanneer hij hem "by no means a Romantic before or at the birth of Romanticism" noemt.
- 3635 XI. Vigny's *Réflexions sur la vérité dans l'art* zijn geïnspireerd door Chateaubriand's *Lettre à M. de Fontanes sur la deuxième édition de l'ouvrage de Mme de Staël*.
- XII. Het ter vertaling voorleggen van een gelijk stuk proza aan alle kandidaten voor een eindexamen van gymnasium of lyceum zou, wat de moderne talen betreft, wenschelijk zijn.

3640

STELLINGEN.

- 1) Constantijn is de vader der Middeleeuwen: tal van toestanden uit dit tijdperk zijn op zijn edikten terug te voeren. Daarom kan men het best de Oude Geschiedenis doen
- 3645 eindigen met den slag bij de Milvische brug. (312).
- 2) De christenen vervolgden de heidenen veel feller, methodischer en aanhoudender dan omgekeerd. Ook het Heidendom heeft dus zijn martelaren die meenden te sterven voor het "ware geloof".
- 3) De opstand van Calocerus of Kalokairos tegen Constantijn (334-335) geschiedde uit heidensche ontevredenheid over diens kerkelijke en fiscale onderdrukking.
- 3650 4) De snelle ondergang van het rijk der Oostgoten werd veroorzaakt door hun klein aantal, hun onwettig gezag, hun klimatische ontarding, hun isolement, hun geldgebrek, hun gemis aan een vloot, hun onhandige krijgstactiek, maar vooral: hun

verschil in ras, godsdienst en beschaving met de onderworpenen.

- 3655 5) Heraclius heeft niet gelijktijdig (zooals in v. Gelder III, 407 staat) de Kroaten en de Serven ontboden om de Avaren uit zijn rijk te verdrijven, maar alleen de Kroaten. (626). Pas daarna drongen, ongevraagd, de Serven binnen. (Const. Porph. De admin. imperii, c. 30 sqq.)
- 3660 6) De kruistochten der westerlingen waren, ondanks hun godsdienstige aanleiding, in wezen vergelijkbaar met de vroegere volksverhuizingstochten en verrieden den drang van avonturiers naar roem, buit en kolonisatieterrein.
- 7) De Italiaansche renaissance ontstond reeds in de 13de eeuw door overenting der Byzantijnsch-Saraceensche cultuur op het westen. De toegangspoorten van deze beschaving waren dan ook, behalve het hof der Hohenstaufen te Palermo, de handelssteden Amalfi, Venetië, Genua, Pisa, en later ook Florence.
- 3665 8) Couperus werd door zijn landgenooten te weinig gewaardeerd en begrepen wegens zijn zuidelijke verfijning, zijn heidensch amoralisme en noodlotsgeloof en zijn soms oostersche pronk.
- 3670 9) Kloos' gedicht "De Zee" is bijna geheel gebouwd van reminiscenzen uit Baudelaire's "l'Homme et la Mer", en ook in zijn overig werk ontleende hij veel van dezen dichter. Baudelaire-invloeden, ja plagiaten zijn trouwens niet zeldzaam in de nieuwere nederlandsche literatuur).
- 10) De tachtigers zijn in hun proza te beschouwen als navolgers van den individualist Multatuli, en niet deze omgekeerd als hun voorlooper.
- 3675 11) De versificatoren van 1920-1925, de zg. "Vrije-Bladers" zijn epigonen van de tachtigers en hebben tot nog toe niets nieuws gegeven.
- 12) De zg. "oerschepping" der woorden ontstond niet alleen door klanknabootsingen of reacties op gebeuren van buiten, maar ook en vooral: door gemoedsbewegingen, dus acties van binnen uit, die zich eerst uitten door gelaatsexpressie en gebaren, en later ook door onwillekeurige kreten.
- 3680